

ULUSAL BAĞIMSIZLIK SAVAŞI YILLARINDA TÜRKİYE'DE HİLAFET VE SALTANAT SORUNU

Mustafa ORAL*

GİRİŞ

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin laik bir devlet olması yolundaki önemli aşamalardan ikisi, saltanat ve hilafet makamlarının kaldırılmasıdır. Bu iki makamın kaldırılmasının siyasal ve toplumsal nedenleri olduğu kadar tarihsel nedenleri de vardır. Bu tarihsel nedenler, Türk tarihi bakımından çok erken dönemlere kadar götürülebilir. Ancak "Ulusal Bağımsızlık Savaşı" yıllarında TBMM Hükümeti ile İstanbul'daki halife-sultan ve onun hükümeti arasındaki ilişkiler, hilafet ve saltanat makamlarının sonunu hazırlayıcı niteliktedir. 1 Kasım 1922 tarihinde saltanatın, 3 Kasım 1924'te de hilafetin kaldırılması nedenlerini Ulusal Bağımsızlık Savaşı sırasındaki bu ilişkilerde aramak gerekmektedir. İşte bu çalışmada, bu iki tarihsel Osmanlı kurumunun İslam ve Osmanlı tarihi içindeki yeri ana hatlarıyla belirtildikten sonra, ağırlıklı olarak Ulusal Bağımsızlık Savaşı sırasında TBMM'nin halife-sultana bakış açısı aktarılmaya çalışılmıştır.

Hilafet kurumu ya da makamı, İslam ve Osmanlı tarihinde en önemli kurumların başında gelmektedir. Bununla birlikte hilafetin kurumsallaşması, Ebu Bekir'den çok sonra, 11. yüzyılda Abbasiler döneminde gerçekleşmişti. Ebu Bekir'i izleyen Ömer, halife ünvanını değil, "emirü'l-mü'minin" ünvanını kullanmıştır. Bütün Ortaçağ süresince, halife ünvanını müslümanların en üst konumundaki hükümdarı olan ya da bunu iddia eden kişilerce kullanılmış, ikinci derecedeki hükümdarlar bu ünvanı kullanmamışlardır. İlke olarak, tek bir Tanrı vardı, bu Tanrı insanlığa tek bir yasa göndermişti ve bu tek hukukun yegane cemaatinde uygulanması için tek bir yönetim kurmuştu. Bu anlayışın sonucu olarak da, hep tek bir halife olabilirdi. Bu ilke, 10. yüzyılın başına kadar işlerlikte kalabilmişti¹.

Emeviler döneminde, adalet mekanizması kurumsallaşmış ve "kadılığın uzmanlaşması" süreci başlamıştı. Abbasiler döneminde bu süreç tamamlanmış ve yine aynı dönemde kadılar fıkıh bilginleri haline gelmişti.

* Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Araştırma Görevlisi.

1 Bernard Lewis, *İslâmın Siyasal Söylemi*, I.B., İstanbul, Cep Kitapları, 1993, s.55-58.

Böylece fakihler, siyasal iktidardan görelî bir bağımsızlık kazanmışlardı. Bu fakihlerden biri olan Ebu Yusuf, toprak ve vergi sisteminin İslami esaslarını ortaya koyup şeriatla siyaseti uzlaştırmaya çalışmıştır. Ebu Yusuf'un kamu hukukuyla ilgili ilkeleri, 11. yüzyılda Maverdi'nin geliştirdiği Hilafet Teorisi'yle tamamlanmıştır. Maverdi bununla, halife-sultan iktidarının meşruluğunu ortaya koymuş oluyordu. Maverdi'ye göre, "velayet" çerçevesinde İslam cemaatinde seçilecek halife-sultanın yedi niteliğe sahip olması gerekiyordu. Bunlar sağlık, bilgelik, İslami ilimlere hakimiyet, Kureyş hanedanından gelmek, cihat için gerekli cesarete sahip olmak gibi genel niteliklerdi². Maverdi, hilafet kurumunu teorik bakımdan bir temele oturmuş, ancak İslam ülkelerinde 10. yüzyılın başından itibaren gelişen bazı olaylar, hilafet kurumunu ve halife ünvanını eski gücünden düşürmüştü.

10. yüzyılın başına kadar İslam dünyasında geçerliliğini koruyan "tek halife" anlayışı, bu andan itibaren terkedilmeye başlanmıştır. Bu sırada Kuzey Afrika'da ortaya çıkan Fatimi halifeleri, Bağdat'taki halifelığe karşı bir tehdit oluşturuyordu. 929 yılında İspanya'nın başkenti Kurtuba Emevi emirinin kurduğu halifelik de, ilk ve uzun bir dönem tek yerel halifelik örneği olmuştur. Bu üç ayrı bölgede birbirlerine karşı bağımsız birer güç olarak ortaya çıkan halifelerin fiili iktidarları zayıfladıkça, halife ünvanının da itibarı azalmıştır. Öyle ki, halife ünvanı kimi zaman her hükümdar, her fiili otorite için kullanılmaya başlanmıştır. Bu durum, Bağdat'taki Abbasi halifelerinin son yüzyılında açıkça görülür hale gelmiştir. Bu süreç, Moğolların 1258 yılında Bağdat'taki Abbasi halifeliğini yıkıp Memlükler'in başkenti Kahire'de kukla bir halifelik kurmasıyla tamamlanmıştır. 1261 yılında Memlük Sultanı Baybars, Bağdat'tan kaçıp Mısır'a gelen Abbasi hanedanından bir prensi, Kahire'deki kendi sarayında halifeye yaraşır bir tarzda yeni halife ilan etmiştir. Ancak bu, fiilen hiçbir iktidarı olmayan bir halifelikti. Çünkü, Moğollar'ın 1258 yılında son Abbasi halifesini öldürmesiyle hilafetin de sonu gelmişti³. Böylece 13. yüzyıl ortalarından itibaren kuramsal ve pratik açıdan fiili siyasal iktidar, gücü ve saygınlığı artmaya başlayan sultanlara geçmeye ve dolayısıyla halifelik karşısında sultan ünvanının saygınlığı artmaya başlamıştır.

Osmanlı Padişahı ve Halife Ünvanı

Yukarıda ana hatlarıyla aktarılan gelişmeler sonucunda, İbn Taymiyya 14. yüzyılda, Maverdi'nin 11. yüzyılda ortaya koyduğu tek bir halife teorisini reddederek bağımsız birçok İslam hükümdarının varlığını şeriata tamamen uygun bulmaktaydı. Aynı yüzyılda Osmanlı padişahları I. Murat ve 15. yüzyılda Fatih Sultan Mehmet için çağdaş belgelerde halife sıfatı kullanılmaktaydı⁴.

2 Taner Timur, *Osmanlı Kimliği*, 2.B., İstanbul, Hil Yayınları, 1994, s.68-70.

3 Lewis, s.58-59.

4 Halil İnalcık, "Osmanlı Padişahı", *A.Ü. SBF Dergisi*, C.XIII, No.4, (Aralık 1958), s.70.

Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'un fethinin kazandırdığı güç ve prestijle o zamana kadar İslam devletlerindeki din-devlet ikizliğini, dinin devlet güdümüne alındığı bir din-devlet özdeşleşmesi haline getirmiştir. Fatih dönemi çağdaş Osmanlı tarihlerinde Osmanlı padişahı artık "Sultan-ı zıllullah fi'l-arz"dır ve "Hak Teâlâ mübarek lâkabın semadan inzâl" etmiştir. Ayrıca Fatih, İslam'ın devletteki en üst kurumu olan Şeyhülislamlık makamını, Bizans'taki Patriklik örneğinde olduğu gibi, veziriazam kanalıyla kendisine bağlamıştır. "Zıllullah fi'l-arz" olan Osmanlı padişahı, kendi şahsında hem devletin, hem de İslam'ın en üst temsilcisi, simgesi olmuştur. Böylece, Osmanlı ideolojisinin temeli oluşturulmuştur⁵. Bu ideoloji, ikinci büyük gelişim ve değişim aşamasını Yavuz Sultan Selim'in 1517 yılında Mısır'ı Osmanlı topraklarına katmasından sonra yaşadı.

Yavuz Sultan Selim'in 1517 yılında Ridaniye Seferi sonucunda, Kahire'de oturan son halife Mütevekkil'den hilafeti devraldığı yolundaki iddialar bir söylentiden ibarettir. Bu söylenti, 1774 tarihli Küçük Kaynarca Anlaşması'ndan sonra ortaya atılmıştır. Ridaniye Seferi sonucunda Mısır, Osmanlı Devleti egemenliği altına alınmış ve Mekke Şerifi, Sultan Selim'e bağlılıklarını bildirmiştir. Bundan kısa süre sonra İskenderiye'ye gelen Osmanlı donanması, Yavuz'un ordusuyla birlikte halife Mütevekkil ve iki bin kadar din büyüğünü İstanbul'a getirmiştir. Bir söylentiye göre halife, haklarını Yavuz ile haleflerine bırakmıştır. Zamanın tarihlerinde İstanbul ve Edirne'nin "hilafet makamı" olarak belirtilmesi, bu görüşü destekler gibi görünmektedir. Ancak yine zamanın başka kaynaklarındaki kanıtlar, Osmanlı sülalesinin Peygamber ailesi ile gereken yasal akrabalık bağları olmaması nedeniyle ve Mütevekkil'in Kahire'ye dönüp 1543 yılına kadar halifelik görevlerine devam ettiği nedenlerine dayanarak bu düşüncüyü reddetmektedirler⁶.

Yavuz Sultan Selim'den önceki kimi Osmanlı padişahları, halife ünvanını kullanmışlardı. Yavuz'da yeni olan şey, halife ünvanını değil, eski hilafet alametlerini tasarrufu altına alması ve Mısır sultanlarının "hâdimü'l-haremeyni's-şerifeyn" ünvanını kullanmasıdır. Böylece Yavuz, Mısır sultanları gibi İslam ülkelerinin koruyucusu ve en yüksek hükümdarı olmak iddiasındaydı. Osmanlı Devleti'nin karada ve denizde büyük askeri gücüyle, hem Hıristiyan Avrupa'ya karşı hem de Şii İran'a karşı güçlü bir İslam devleti oluşu, halife ünvanını Osmanlı padişahlarının kullanmış olduklarına önem ve ağırlık kazandırmıştır. Osmanlı padişahları halife ünvanını, yalnızca İslam ülkeleri içindeki önemlerini belirtmek ve İslam dinini, yasalarını yaymak ve savunmak hakkını göstermek

5 Ahmet Yaşar Ocak, "XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Resmi İdeolojisi ve Buna Muhalefet Problemi", *XI. Türk Tarih Kongresi. Kongreye Sunulan Bildiriler*, C.III, Ankara, TTK, 1994, s.1205-1206.

6 Standford Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C.I, I.B., İstanbul, E. Yayınları, 1983, s.129.

için kullanırlardı. Ayrıca şunu da önemle belirtmek gerekir ki, 11. yüzyılda Maverdi'nin ortaya koyduğu Hilafet Teorisi'ne göre, halifenin Peygamberin soyundan gelmesi gerekiyordu. Fakat, Yavuz Sultan Selim dönemine ait belgelerin hiçbirinde, Osmanlı padişahının Abbasi halifelerinin hukuksal olarak varisi olduğunu iddia eden bir kanıt yoktur⁷.

Hilafet konusundaki resmi Osmanlı iddiası, 1774 tarihli Küçük Kaynarca Anlaşması'ndan sonra ortaya atılmıştır. Osmanlı Devleti, bu anlaşmayla Müslüman Kırım Hanlığı'na, Rusya'nın baskısı sonucunda bağımsızlığını tanımak zorunda kaldı. Anlaşmanın Kırım'la ilgili maddesinde Osmanlı padişahına Kırım'ın İslam halkı üzerinde danışma yetkisi tanınıyordu. Ancak anlaşmanın kimi maddeleri İtalyanca aslı ve Osmanlıca metninde bazı farklılıklar göstermektedir⁸.

Osmanlı padişahının, Kırım Tatarlarının en üst düzeyde dinsel otoritesi olduğu anlaşmada yer aldı. Ancak bu durum, Rus çarının Osmanlı ülkesindeki Ortodoksların ruhani lideri, koruyucusu olduğu iddiasının Osmanlı Devleti'nce kabul edilmesine neden olmuştur. Çarlara verilen bu hak, daha sonra Osmanlı Devleti'nin Ortodoks uyruklarının Rusya himayesinde bulunduğu iddiasıyla kötüye kullanılmıştır. Buna karşılık, Osmanlı padişahlarının Rusya'nın kontrolüne geçen ülkelerdeki İslamların koruyucusu olarak, duruma müdahale etme girişimleri hiçbir zaman olmamıştır⁹.

Osmanlı sultanları için halife ünvanı, resmi olarak Küçük Kaynarca Anlaşması ve bunun tamamlayan 1779 tarihli konvansiyondan itibaren süreklilik kazanmıştır. İsveç Sefaretinde görevli Osmanlı Ermenisi ve ünlü bir yazar olan Baron d'Ohsson (asıl adı Ignatius Mouradgea)'un bu anlaşmada rol alması, ilk kez onun tarafından icat edilen "halife Mutevekkil'in, hilafeti Yavuz Sultan Selim'e devretmesi" öyküsüne de açıklık getirmektedir. D'Ohsson'un bu iddiası, daha sonra bizzat Osmanlı kroniklerinde yeni eklemelerle bir gerçekleşmiş gibi aktarılmıştır¹⁰. Bu iddianın Osmanlılar arasında güçlü bir biçimde tutunmasının çeşitli nedenleri vardır.

Osmanlılar, yabancı devletlere bırakmak zorunda kaldıkları ülkeler ve bölgeler üzerinde padişahın sözde "manevi" gerçekte "dünyevi" haklarını korumak için halife ünvanından yararlanmayı ümit etmişlerdi¹¹. İlk

⁷ İnalçık, s.70; Lewis, s.60; S. Shaw-E.K. Shaw, s.129.

⁸ Lewis, s.160 dn.11. Anlaşmanın Rusça ve Osmanlıca çevirileri için bkz: Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, 2.B., Ankara, Murat Kitabevi Yayınları, 1992, s.438-440.

⁹ Lewis, s.60-61.

¹⁰ Timur, s.74; Lewis, s.61. D'Ohsson, hilafetin Osmanlılar'a devriyle ilgili öyküsünü şu yapıtında dile getirmiştir: *Tableau générale de l'Empire Ottoman*, Paris, 1788-1824.

¹¹ Gotthard Jaschke, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, Çev. Hayrullah Örs, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1992, s.116.

kez 1774 yılından sonra, yukarıdaki Osmanlı isteklerini uygulama olanağı doğuran bu hak, aslında Osmanlı yönetimine Kırım üzerinde politik bir müdahalede bulunma imkanı vermiyordu. Osmanlı Devleti yöneticileri, Kırım'ın İslam ahalisi üzerinde dinsel bir otorite olma iddiasında da bulunmamışlardır¹². Kırım, 1783 yılında Rusya tarafından ilhak edilince, Kırım üzerinde varolan Osmanlı halifelik iddiaları da temelsiz kalmıştır¹³. Bununla birlikte Osmanlı padişahları, "İslam dünyasının halifesi" ünvanını kullanmaya devam etmişlerdir.

Bu gelişmelerden aşağı yukarı bir yüzyıl sonra, Sultan II. Abdülhamit, uluslararası politikanın ve İslamcılık politikasının bir gereği olarak halife ünvanına etkin bir siyasal işlev kazandırmaya çalışmıştır.

Sultan II. Abdülhamit, Hilafet ve W.S. Blunt

Yeni Osmanlılar'ın en tanınmış üyelerinden biri olan Ali Suavi'nin Osmanlı hilafeti ve saltanatının geleceğiyle ilgili ilginç ve ilginç olduğu kadar kökten değişiklikler yapılmasını öngören yaklaşımları vardı. Ali Suavi, Osmanlılığa karşı Türklüğü, dinsel kurumlara karşı laikliği, mutlak idareye karşı cumhuriyeti savunan bir aydıydı. 1870'li yılların başında Paris'te yayımlanmakta olduğu *Ulûm* gazetesinde hilafet kurumuna hücum etti: "Ali Suavi, Peygamberin halife diye bir vekil bırakmadığını ve hiç kimsenin Peygambere vekil olmak iddiasında bulunamayacağını, halife ünvanının yalnız Hazreti Ebu Bekir'e ait olduğunu söylüyordu. Suavi, hükümdarlık idaresine (monarchie) de hücum etti ve açıkça cumhuriyet fikrini savundu... Fakat mutlak idare yerine meşruti idare safhasından geçmenin de zor olduğu kanısındadır. Parlamentolu olan bu idare şekli yani usul-ü meşruta, Ali Suavi'ye göre cumhuriyete doğru kazanılmış bir merhaledir"¹⁴. Ali Suavi'nin saltanatın karşısına cumhuriyeti, hilafetin karşısına laikliği koyması, çağına göre yeni bir yaklaşımdır. Bu düşünceler, Celal Nuri (İleri) tarafından başka bir şekilde, 1918 yılında yeniden ortaya atılmıştır. Peygamberin halife diye bir vekil bırakmadığı, yani hilafetin gerçekte yok olduğu konusuna gelince, bu düşünce de 1917 yılında Müderris Mehmet Seyyid tarafından ayrıntılı biçimde işlenmiştir. Mehmet Seyyid aynı zamanda hilafetin ve saltanatın kaldırıldığı zamanlarda Türkiye'de Adliye Vekilliği yapmıştır.

1876 Anayasasının dördüncü maddesinde "Halifelik, padişaha özgü bir makam olduğundan dolayı, Padişah, İslam dininin koruyucusu ve bütün Osmanlı uyruklarının hükümdarı ve padişahıdır" denilmektedir. Burada ve Küçük Kaynarca Anlaşması'nda olduğu gibi, Osmanlılar, hilafet

12 Osmanlılar'ın Kırım'ın İslam ahalisi üzerinde halifelik hakları, İslam bilgileri tarafından da kabul görmemiştir. S. Shaw-E.K. Shaw, s.129.

13 Timur, s.74.

14 Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 3.B., İstanbul, Ülken Yayınları, 1992, s.80.

kavramını o zamana kadar görülmemiş bir içerikle doldurdular ve bu kavrama yeni bir biçim verdiler. Hilafet kavramının bu yeni biçimi ve içeriği ile halifenin, teorik olarak, siyasi otoriteden soyutlanmış (ruhani) olduğu söylenebilir. Bununla birlikte halife ve sultan ünvanları aynı kişide toplandığından dolayı bu, tam anlamıyla gerçekleşemedi.

“İslamın hâmesi” olarak nitelenen Osmanlı sultanı II. Abdülhamit, müslümanlararası dayanışmayı pekiştirmek ya da kutsal yerlerin kontrolünü tam olarak denetiminde tutabilmek amacının bir yönünü Hicaz Demiryolu’nu gerçekleştirmekte görmüştür¹⁵. Sultan II. Abdülhamit’in bu tür bir politika izlemesinde İslam ülkelerinin içinde bulunduğu dönemin koşullarının da önemli bir payının olduğu söylenebilir.

Emperyalist Avrupa ülkelerinin İslam ülkeleri üzerinde kurdukları baskı sonucu, 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren bu ülkelerin dikkati Osmanlı hilafeti üzerinde yoğunlaşmaya başlamıştır. Hicretin 14. yüzyılının başına rastlayan 1882 yılında Sultan II. Abdülhamit, “İslam dünyasının halifesi” olarak bir çok İslam ülkesinden tebrik telgrafı almıştı. Yine aynı sıralarda bir “İslam Birliği (İttihad-ı İslam)” özlemi uyanmaya başlamıştı. İngiltere’nin Süveyş Kanalı’na hakim olup Hindistan yolu üzerindeki Osmanlı kıyılarında nüfuz bölgeleri kurma çabalarına girişmesine karşı, Osmanlı Devleti yöneticileri de siyasal bir araç olarak hilafet ünvanına sarılmaya yönelmiştir. Bu gelişme, psikolojik olarak, Osmanlı Devleti sınırları dışındaki İslam halklarına Sultan II. Abdülhamit’in “Avrupa diktası”ndan bağımsız bir hükümdar durumuna geldiği kanısını vermiştir¹⁶. Sultan II. Abdülhamit’in İslam ülkeleri tarafından böyle bir gözle görülmesinin ya da görülmek istemesinin nedeni olarak sultanın uluslararası ilişkilerde panislamist bir politika izlemesi gösterilebilir.

Sultan II. Abdülhamit’in 1880’li yılların başında İslam ülkelerinin halifesi olma yolundaki girişimleri sırasında, İngiliz şair Wilfrid Scawen Blunt “ruhani hilafet” kavramını gündeme getirmiştir. Bu konudaki yaklaşımlarını *The Future of Islam* (1882) adlı kitabında toplayan Blunt, meşru İslam hilafetinin Araplara ait olması gerektiğini savunuyordu. Aynı zamanda, hilafetin cismani değil ruhani olduğu savını ortaya atmıştı. Bu iki sav, İngiliz İmparatorluğu’nun çıkarlarına da uygundu. Ancak İngiltere bunu daha ileriki tarihlerde Osmanlı Devleti’ne karşı bir koz olarak kullanmıştır. Blunt’un yukarıda özetlenen hilafetin geleceğiyle ilgili yaklaşımları, zamanın popüler İslamcı bir düşünürü olan Cemaladdin Efgani tarafından kabul görmüştür. Blunt, Efgani ile tanıştıktan sonra onun yardımıyla, hilafet hakkındaki düşüncelerini Mekke Şerifi ve Mısır Hidi-vi’ne anlatmış, ancak bu girişimlerinden olumlu bir sonuç alamamıştır¹⁷.

¹⁵ Jaschke, s.116.

¹⁶ Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul, Doğu-Batı Yayınları, (t.y.), s.331-333.

Yine de bir süre sonra, Blunt'un savlarının Araplar tarafından benimsenmeye başladığı görülmektedir.

11. yüzyılda Maverdi'nin ortaya koyduğu Hilafet Teorisi'ne göre halifenin Peygamber ailesinden gelmesi gerekiyordu. Osmanlı padişahları halife ünvanını kullanırlarken kendilerinin Kureyş kabilesinden geldiğini iddia eden bir kanıt rastlanmadığı belirtilmişti. Daha sonra Blunt'un hilafetin Araplara ait olması gerektiği yolundaki düşünceleri, bu ikiliği yeniden değerlendirmek için Araplara bir fırsat vermiş olmalı ki 1896 yılında Kureyş Şeyhi Mübarek, hilafetin Araplara ait olması gerektiğini ifade etti. Bunun sonucunda Araplar, Şeyh Mübarek liderliğinde, İngiltere'nin yardımını alarak Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmıştı¹⁸.

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Suriye'de hilafetin Osmanoğulları ailesinden alınarak bir Arap halifeliği kurulması amacıyla bir dernek kurulmuştu¹⁹. Mekke Şerifi Hüseyin, İngiltere'nin kışkırtmasıyla 27 Haziran 1916 tarihinde Osmanlı Devleti'nin cihat ilanına rağmen, bu devlete karşı ayaklanmıştır. 1916 yılı sonbaharında, İngiltere, Şerif Hüseyin'le Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanması konusunda yaptığı pazarlıklarda, savaşın sonuna kadar hilafet konusunun gündeme getirilmemesinden yanaydı. Şerif Hüseyin ise, krallığının ilanının basit bir konu olduğunu, ancak halife sıfatının çok daha önemli bir anlamı ifade ettiğini söylemekteydi. Şerif Hüseyin, kendisine "hadimü'l-haremeyni's-şerifeyn" ünvanını uygun görmekteydi. Bu ünvanın, kendisine İslam ülkeleri tarafından teklif edilmesini daha uygun bulmaktaydı. Ancak İngiltere, bu konuya karışmamaya kararlı olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte, Şerif Hüseyin'in bu ünvana karşı ilgisi gittikçe artmış ve 9 Ekim 1918 tarihinde ilk kez Arapça bir gazetede Şerif Hüseyin'e "emirü'l-mü'minin" diye hitabedilmiştir²⁰.

İttihat ve Terakki Partisi Yöneticileri ve Hilafet

Blunt'un hilafetle ilgili savları, Jön Türkler'den Mizancı Murat ve Cemaleddin Efgani tarafından geliştirilmiş²¹ ve daha sonraları İttihat ve Terakki siyaseti üzerinde bir biçimde etkili olmuştur: Hilafetin ruhani etkisini emperyalist devletlere karşı kullanmak. İttihat ve Terakki yöneticileri, devletin bütünlüğünü korumak ve kaybedilen ülkeler, topraklar üzerinde siyasi nüfuz kurmak amacıyla hilafet makamının görkemini artırma

17 A.g.e., s.353-355.

18 İlhan Arsel, *Arap Milliyetçiliği ve Türkler*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1977, s.142.

19 Şerafettin Turan, *Türk Tevrim Tarihi*, C.III/1, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1995, s.48-49.

20 Ömer Kürkçüoğlu, *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)*, Ankara, A.Ü. SBF Yayınları, 1982, s.191-201.

21 Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, C.I, İstanbul, Cem Yayınları, 1992, s.593.

eğilimindeydiler. İttihat ve Terakki, beklenen sonuç alınamadıysa da, bu eğilimin bir uzantısı olarak cihat ilan etmiştir. Buna karşılık cihatın muhatabı Batılı devletler de bir karşı-propaganda başlatmışlardır. Christian Snouch Hurgronje gibi kimi Batılı orjantalistler, cihatın temelsiz bir söyleme dayandığını vurgulayan yayınlar yapmışlardır²².

Gotthard Jaschke, kaynağı belirsiz gizli bir Rus raporuna dayanarak, Birinci Dünya Savaşı sırasında İttihat ve Terakki Komitesi içinde hilafet makamının geleceği konusunda üç düşünsel yaklaşım olduğunu belirtmektedir. Ahmet Rıza Bey, padişahın dünyevi gücünün, halife ünvanından kaynaklanan manevi gücünden ayrılması ve bunun şeyhülislamlığa devrini; Talat Paşa, padişahın halife olarak kalmasını, ancak manevi gücünün uzak ülkelerdeki halifeler soyundan gelen imamlara bırakılmasını savunuyordu. Enver Paşa ise, Sultan Mehmet Reşat'ı halife olarak tutmak istiyordu. Ancak ara sıra, hilafeti Şeyh Sunusi'ye devretme tehdidiyle sultanı korkutuyordu. Şeyh Sunusi'ye daha 1914 yılı sonunda, bütün Afrika müslümanlarını (Fransa ve İngiltere'ye karşı) ayaklandırabilirse, kendisinin hilafet makamına geçirileceği vaat edilmişti²³.

Yukarıda özetlenen gizli Rus raporunun varlığı tartışılabilir, fakat İttihat ve Terakki Partisi yöneticilerinin hilafetle ilgili yaklaşımlarını ileriki yıllarda meydana gelen kimi gelişmeler doğrular gibi görünmektedir. İlk olarak, bu yaklaşımlar, Blunt'un hilafetin geleceğiyle ilgili savlarının özüne aykırı değildir. İkincisi, Enver Paşa, Eylül 1920'de Bakü'de yapılan Doğu Halkları Kurultayı'na Kuzey Afrika temsilcisi olarak katılmıştır. Bu, Enver Paşa açısından Kuzey Afrika'nın uzun süredir önemli bir konumda olduğunu göstermektedir. Üçüncü ve son konu, Kuzey Afrika kökenli Şeyh Sunusi'nin Türk yöneticiler bakımından önemi konusudur.

BMM, 15 Kasım 1920 tarihinde gizli bir oturumdayken, İktisat Bakanı Mahmut Celal (Bayar) Bey, çok önemli bir konuda konuşacağını söyleyerek söz istemiştir. Mahmut Celal Bey, Konya'da geçici olarak oturan Şeyh Sunusi'nin Meclis'i ziyarete geldiğini, BMM Başkanlığı odasında bulunduğunu ve ayrıca Şeyh Sunusi'nin, İngiliz baskısına karşı "İslam dünyası'nın tek vücut olarak mücadele etmesini temenni ettiğini" söylemiştir. Bu sözlerin arkasından Meclis, birleşimine ara vermiştir.

Şeyh Sunusi, 15 Kasım 1920 tarihinde Ankara'ya BMM'nin konduğu olarak gelmiş, 25 Kasım'da da onuruna BMM'nce bir şöyen verilmiştir. Bu şöyende BMM Başkanı Mustafa Kemal, Şeyh Sunusi ve ailesi hakkında uzunca bir söylev vermiştir. Mustafa Kemal, Şeyh Sunusi'nin atalarının 1830 yılında Fransızlar'ın Cezayir'i, 1911 yılında İtalyanlar'ın Trab-

22 C.S. Hurgronje'nin *Cihat "Made in Germany"* adlı broşürü şu kitap içinde Türkçe çevirisiyle yayınlanmıştır: Mete Tunçay, *Cihat ve Tehcir (1915-1916 Yazıları)*, İstanbul, Afa Yayınları, 1991, s.21-55.

23 *Jaschke*, s.116.

lusgarp'ı işgaline örgütlü biçimde karşı koyduğunu, bu örgütün adına "Sunusi Teşkilatı" denildiğini söylemiştir. Mustafa Kemal, Şeyh Sunusi ile ilgili söylevine şöyle devam etmiştir: "Fakat bütün bu uyanıklık halinde bulunan insanlar başlarında bulunacak, ulviyet ve faziletleriyle yücelmiş simaların aydınlatılmasına muhtaçtır. İşte Şeyh Sunusi Hazretleri o yüksek ve kutsi simaların birincilerindedir. Bununla birlikte bundan sonra kendilerinin yapacakları hizmet, şimdiye kadar olan hizmetlerinin değerini arttıracaktır. Ve bu sayede Türkiye Devleti'nin, bütün İslam dünyasının dayanak noktası olan Türkiye Devleti'nin de sağlamlaştırılmasına yardım etmiş olacaklardır"²⁴. Nitekim Şeyh Sunusi, bu amaçla olsa gerek Ulusal Bağımsızlık Savaşı sırasında BMM adına Türkiye'nin güney bölgelerinde ve Irak'ta İngiltere'ye karşı çeşitli görevlerde bulunmuştur.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin en önemli düşünce adamı Gökalp Ziya Bey, 1917 yılındaki İttihat ve Terakki Kongresi öncesinde, din ve dünya işlerinin ayrılması konusundaki yaklaşımlarını Merkez-i Umumi üyelerine anlatmıştır. Gökalp, günün birinde Osmanlı padişahının sultanlık (dünyevi) ünvanı alınıp cumhuriyet ilan edilirse halifenin yine varlığını koruyacağını ifade etmiştir. Çünkü Ziya Bey'e göre hilafet, devlet anlamına gelmektedir ve hilafete ait teşkilat, Osmanlı Devleti'nin teşkilatı demektir. Bu teşkilatın bir kısmı saltanata, bir kısmı hilafet ait olamaz²⁵.

Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nın Başlarında Hilafet ve Cumhuriyet Konusu

Mondros Ateşkes Anlaşması'nın imzalandığı tarihten tam bir hafta sonra, Celal Nuri (İleri), başyazarı olduğu *Âti* gazetesinde "Bizde Cumhuriyetin İlgası" başlıklı bir yazı yayımladı. Bu yazısında Celal Nuri, İttihat ve Terakki Partisi'nin son dört yıllık baskıcı yönetimini "Cumhuriyet" idaresi olarak tanımlıyordu. Ayrıca 1908 Devrimiyle saltanata eylemsel olarak son verildiğini, bunun yerine Merkez-i Umumi adıyla "oligarşik bir cumhuriyet" yerleştirildiğini yazmaktadır. Celal Nuri'ye göre, "her cumhuriyetin meşruti olması" gerekir. Celal Nuri, "cumhuriyetin hortlamasından" korktuğunu da ayrıca vurgulamaktadır²⁶.

Celal Nuri (İleri), bundan bir süre sonra aynı gazetede yayımladığı bir başka yazısında da hilafet konusu üzerinde durmaktadır. Çok ilginç bir şekilde, bu yazısında hilafet ve papalık makamlarını karşılaştırmaktadır. Celal Nuri, Türk halkının "yaradılıştan demokrat", hilafetin de demokratik bir kurum ve aynı zamanda "devletlerüstü" bir konumu olduğunu belirtmektedir. Celal Nuri'ye göre, eğer bir devlet hilafeti yıkmak isterse hi-

24 Sadi Borak (Der.), *Atatürk'ün Resmi Yayınlarına Girmemiş Söylev, Demeç, Yazışma ve Söyleşileri*, 2.B., İstanbul, Kaynak Yayınları, 1997, s.129-132.

25 Mehmet Emin Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı: Ziya Gökalp*, 2.B., İstanbul, Remzi Kitabevi, 1984, s.163.

26 Celal Nuri (İleri), "Bizde Cumhuriyetin İlgası", *Âti*, 6 Teşrinisani 1334.

lafet kalplerde yaşayacaktır. Ancak hilafeti yıkmak çok zordur. Çünkü Vatikan (papalık), bu gibi sorunlarla karşılaşmış ve bundan daha güçlü bir şekilde çıkmıştır²⁷.

Celal Nuri'nin yukarıda özetlenen iki yazısı, çarpıcı konulara değinmekle birlikte ele aldığı konular ve kavramlar tam bir bütünlük içinde işlenmemiştir. Celal Nuri, Türk toplumunun hem demokrat, hem hilâfet yanlısı ve hem de cumhuriyete karşı olmasını savunabilmektedir. Üstelik hilafet kurumunu devletlerüstü bir yere koymaktadır. Doğru biçimde ortaya koyduğu konu ise, hilafet ile papalık kurumunu aynı konuma koyması, iki kurumun işlevi bakımından birbirlerine benzer pekçok ortak yönü olduğunu belirtmesidir. Celal Nuri'nin bu düşünceleri mütareke döneminin belirsiz ortamından kaynaklanmakta ve bir geçiş döneminde ifade edilen düşünceleri yansıtmaktadır. Bununla birlikte Türkiye, yavaş yavaş Cumhuriyet kavramıyla tanışmaya başlayacaktır.

26 Şubat 1919 tarihinde, Sultan Vahdettin'in yerine veliaht Abdülmecit'in geçirilmesi için bazı İttihatçıların planlar yaptıkları, başka bazı grupların da kamuoyunu yavaş yavaş saltanatın zamanı geçmiş bir kurum olduğu düşüncesine alıştırmak için cumhuriyetin ilanını hazırladıkları söylenmekteydi²⁸. 8 Ağustos 1919 günü Erzurum'da Süreyya (Yiğit) Bey'in de bulunduğu bir anda, Mazhar Müfit (Kansu) Bey'in bir sorusu üzerine Mustafa Kemal (Atatürk), gizli kalmak koşuluyla, zaferden sonra yönetim biçiminin Cumhuriyet olacağını söylemiştir²⁹. Yukarıda verilen üç örnek olaydan da anlaşılabilir gibi, 1918 yılının sonlarından itibaren Türkiye kamuoyu, Cumhuriyet kavram ve ideolojisiyle tanışmış ve bu, kimi önde gelen kişiler arasında tutunabilmiştir. Bu gelişme, çok yeni ve önemlidir. İngiliz haberalma örgütünün bu konuyu doğrulayıcı nitelikte raporları vardır.

17 Eylül 1919 tarihinde İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Sir J. De Robeck'ten İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a gönderilen bir tel'de, "yurdun işgali üzerine Erzurum'da başlayan Mustafa Kemal hareketinin gittikçe yayıldığı ve bunun 'Anadolu'da bağımsız bir Cumhuriyet (an independent Republic in Anatolia)'in kurulmasına doğru hızla geliştiği" rapor edilmektedir³⁰. Ayrıca 29 Kasım 1919 tarihinde İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiser Vekili Webb'ten Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a İngiltere'nin İstanbul haberalma örgütüne hazırlanan haftalık rapor örneğinin yer aldığı yazıda, ulusalcıların bir "Anadolu Cumhuriyeti" ilanını düşündükleri belirtiliyordu³¹.

27 Celal Nuri (İleri), "Hilafet", *Âti*, 24 Teşrinisani 1334 (1918).

28 *Jaschke*, s.117.

29 Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, C.I, 3.B., Ankara, TTK, 1988, s.131.

30 Bilâl N. Şimşir (Haz.), *British Documents on Atatürk (1919-1938)*, Vol.1, Ankara, TTK, 1973, s.104.

31 *A.g.e.*, s.248.

27 Aralık 1919 günü İngiliz Albayı Rawlinson, Kâzım Karabekir'i ziyareti sırasında, Karabekir'e "Cumhuriyet mi iyidir, yoksa padişahlık mı?" şeklinde bir soru yöneltmiştir. Karabekir, bu soruya, Cumhuriyetin Avrupa'ya uygun bir yönetim biçimi olabileceğini, ancak bunun Türkiye için geçerli olamayacağı yanıtını vermiştir. Çünkü Karabekir'e göre, "geleneksel padişahlığa karşı saygı ve sevgi çoktur". Bunun arkasından Rawlinson, Karabekir'in başkentle ilgili düşüncelerini sormuştur. Karabekir, İstanbul'un başkent olma yönünden "geleneksel ve tek yer" olduğunu söylemiştir. Bu görüşmeler, kayda geçirilmiş ve iki gün sonra, Karabekir tarafından "çok gizli" kaydıyla Mustafa Kemal'e gönderilmiş, Onun bu konudaki düşüncelerini sormuştur. Ayrıca Karabekir, hilafet konusundaki düşüncelerini, gönderdiği bu rapora ayrı bir madde olarak eklemiştir: "Hilafetle hükümdarlığın ayrılamayacağını ve cumhuriyet idaresinin bizde kurulamayacağını ve merkezi hükümetin başka bir yere taşınamayacağını ve bunların aksinin milletimizce benimsenemeyeceğini diğer görüşmelerimde dahi kendilerine iyice anlatacağımı arz eyler saygılarımı sunarım". Karabekir'e göre, Rawlinson'un bu gibi konuları gündeme getirmesinin nedeni, İngiltere'nin Türkiye'de huzursuzluk yaratıp Kuva-yı Milliye'nin gelişimini durdurmasıdır. Mustafa Kemal, Kâzım Karabekir'e verdiği yanıta, Rawlinson'un bu konudaki sözlerinin, İngiltere Başbakanı Lloyd George'un İstanbul'la ilgili düşünceleriyle paralellik gösterdiğini, bunların İngiltere tarafından barış konferansına önerileceğini, ancak "ulusal ve dinsel geleneklere aykırı olduğundan" Türk ulusunun bunu kabul edemeyeceğini belirtmiştir³².

İngiliz yetkililerinin Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nın önde gelen liderlerinin kritik siyasal konulardaki düşüncelerini öğrenmek istemesi, Anadolu'da İngiltere ve bağlaşıklarına karşı gün geçtikçe güçlenen hareketin niteliğini ve esas amacını anlamaya yönelik bir girişim olduğu söylenebilir.

Yine bu konuda, Bağımsızlık Savaşı'nın henüz başlarında, Ahmet İzzet Paşa'nın Mustafa Kemal'in gelecekteki amacıyla ilgili bir saptaması vardır. Ali Rıza Paşa'nın Ahmet İzzet Paşa'yı bir ziyaretinde, Ahmet İzzet Paşa'nın Mustafa Kemal için "Cumhuriyet yapacaklar, cumhuriyet!" diye bağırdığı söylenmektedir³³.

"Hilafetin Vatikanlaştırılması" Süreci

Celal Nuri (İleri)'nin 24 Kasım 1918 tarihli *Âti* gazetesindeki "Hilafet" başlıklı yazısını yukarıda özetlemiştik. Bu yazıda hilafetin, Vatikan gibi güçlü olduğu ve aynı zamanda "devletlerüstü" bir özellik taşıdığı be-

32 Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1960, s.414-417.

33 Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), *Nutuk-Söylev*, C.I, (1919-1920), 3.B., Ankara, TTK, 1989, s.313.

lirtiliyordu. Bu yazıdan yaklaşık bir yıl sonra, İngilizlerle Damat Ferit "bir gizli anlaşma taslağı"³⁴ üzerinde anlaşmaya varmışlardır. Bu anlaşma, hilafetin eylemsel olarak Vatikanlaştırılması sürecini başlatmıştır.

30 Mart 1919 tarihinde, zamanın sadrazamı Tevfik Paşa ve İngiliz yetkililer arasında tasarlanan bu gizli anlaşma taslağının bazı noktaları değiştirilerek 12 Eylül 1919 günü taraflarca imzalanmıştır. Damat Ferit Paşa ve Sultan Vahdettin'in onayından geçen anlaşma taslağının imza gününün Sivas Kongresi'nin hemen ertesine rastlaması dikkat çekicidir. Taslağın değişik maddelerindeki bazı hükümler şöylece özetlenebilir: İstanbul, hilafet ve saltanat merkezi olarak kalmaya devam edecek; Türkiye, manevi (hilafet) gücünü, İslamların bulunduğu İngiliz sömürgelerinde İngiltere'den yana kullanacak; barış koşullarına döndükten sonra, Osmanlı padişahı ile İngiliz hükümeti arasında bu esasları geliştirecek özel (gizli) bir anlaşma yapılacak. Ön-anlaşma niteliğindeki bu gizli anlaşma tasarısının hazırlık aşamalarında Vahdettin, ısrarla halifelik üzerinde durmuştur³⁵. Böylece "hilafetin vaticanlaştırılması" süreci başlamıştır. 16 Mart 1921 günü İstanbul'un resmen Anlaşma Devletleri tarafından işgalıyla bu sürecin eylemsel olarak da tamamlandığı söylenebilir. İngiltere, saltanat ve hilafet makamlarının bulunduğu İstanbul'u işgal ederken, denetim altına alacağı halifenin manevi gücünü tüm İslam ülkeleri üzerinde kullanmayı hesaplamaktaydı³⁶.

Londra Konferansına giderek Türk murahhas kuruluyla ilgili BMM'nde 5 Şubat 1921 tarihinde gizli bir oturum yapılmış, bundan üç gün sonra da BMM Hükümeti ile İstanbul Hükümeti arasında bu konferansla ilgili kimi yazışmaları konu alan gizli bir oturum daha yapılmıştı. Bu oturumda, Burdur mebusu Mehmet Akif (Ersoy) Bey, BMM'nden İstanbul hükümetine gönderilecek konferansla ilgili telgrafa alternatif bir telgraf metni okumuştur. Meclisin kabul etmediği bu metinde "hilafet ve saltanat makamını (papalık) gibi maddi güçten yoksun ve gayrimeşru" şeklinde bir ibare yer alıyordu. Mustafa Kemal daha sonra söz alarak, hilafet ve saltanat tabiriyle papalık teriminin birlikte kullanılmasından yana olmadığını ve bu gibi sözlerin zamansız olduğunu söylemiştir³⁷. Ancak şunu da eklemek gerekir ki, hilafetin vaticanlaştırılması süreci, 10 Ağustos 1920 tarihli Sevr Anlaşmasıyla zaten tamamlanmıştı³⁸.

34 Ünsal Yavuz, "Fransız Dışişleri Bakanlığı Belgelerinde 12 Eylül 1919 Tarihli Osmanlı-İngiliz Gizli Antlaşması", *Askerî Tarih Bülteni*, Yıl. 17, Sayı.33, (Ağustos 1992), s.143.

35 Akşin, s.571-572, 593; Ü. Yavuz, s.135-145.

36 Ünsal Yavuz, "İngiliz ve Fransız Resmi Belgelerinde İstanbul'un İşgalini (16 Mart 1920) Hazırlayan Gelişmeler", *Bellekten*, C.LVI, Sayı. 217 (Aralık 1992), s.983.

37 TBMM GİZLİ CELSE ZABITLARI (GCZ), C.I, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985, s.411-415.

38 Orhan Koloğlu, *Gazi'nin Çağında İslam Dünyası*, İstanbul, Boyut Kitapları, 1994, s.163.

BMM ve Halife-Sultan

Bu arada, Ocak 1920'de yeniden toplanan Osmanlı Mebuslar Meclisi, Anlaşma Devletleri tarafından dağıtılmış, mebusların bir kısmı Malta'ya sürülmüştü. 11 Nisan 1920 günü aynı Meclis, Vahdettin'in bir buyruğuyla süresiz olarak kapatılmıştır. Mebuslar Meclisi 16 Mart'ta dağıtılınca, Ankara'da yeni bir meclis toplanması kararlaştırılmıştır. Ankara'da toplanacak Meclis için, Temsilcileri Kurulu Başkanı Mustafa Kemal, 19 Mart tarihinde bir seçim bildirisi yayımlamıştır. Bildirinin ilk müsveddesinde "kurucu meclis" terimi kullanılmıştı. Bu terimin kullanılmasından amaç, toplanacak Meclis'e, kurulacak olan devletin yönetim biçimini değiştirme yetkisi verilmesini ilk anda sağlamaktır. Ancak Mustafa Kemal, terimin kullanılmasındaki amacı gereği gibi açıklayamadığı ya da açıklamak istemediği için, "halkın alışkın olmadığı bir terimdir" diye kimi önde gelen komutanlar tarafından uyarılmıştır. Bunun üzerine "olağanüstü yetkili bir meclis" demekle yetinilmiştir³⁹. Ankara'da toplanacak yeni Meclis'in amacı "hilafet ve saltanat makamının bağımsızlığının korunmasını, ulusal bağımsızlık ve ulusal sınırlarımız içerisinde yaşama olanağı verecek bir barışı sağlayacak önlemleri geliştirmek ve uygulamak"⁴⁰ olarak ifade edilmiştir.

BMM, "hilafet ve saltanatı, vatan ve ulusu, ulusal egemenlik ilkesinin gerektirdiği esaslar içinde kurtarmak" ilkesini benimsemişti. Bunda bir ikilik söz konusudur. Bu ikilik, Meclis'te tutucu ve devrimci görüşlerin bir arada bulunması; bir taraftan saltanat ve hilafeti kurtararak bir monarşiyi devam ettirmek, diğer taraftan da ulusal egemenlik ilkesini benimsemek ve siyasi kurumları buna göre kurmak isteği gibi nedenlerden kaynaklanmaktadır⁴¹. Bu gerçek amaç, kısa süre içinde Meclis'teki tutucu mebuslarca anlaşılınca tartışmalara neden olmuştur.

Mustafa Kemal, 24 Nisan 1920 günü BMM'ne İcra Vekilleri Heyeti seçilmesi konusunda bir önerge vermiştir. Dört maddelik önergenin sonuna düşülen bir not'ta "Padişah ve Halife, baskı ve zordan kurtulduğu zaman Meclis'in düzenleyeceği yasal ilkeler içinde durumunu alır" deniliyordu. Bu not, tutucu mebusların hücumuna uğradı. Bu mebuslar, halife-sultanın mağdur bir konumda olduğunu düşünüyorlar ve bu makamla bir uzlaşma gereğine inanıyorlardı. Mustafa Kemal'in önergesinin nedeni ise, Meclis'teki İstanbul'la uzlaşma eğiliminde olanların bu konuda olası bir denemeye girişmelerinin önünü kesmekti⁴². Mustafa Kemal ve Ona

39 *Nutuk-Söylev*, s.563.

40 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C.I, 4.B., Ankara, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1989, s.58.

41 Tarık Zafer Tunaya, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, 3.B., İstanbul, Arba Yayınları, 1994, s.221-222.

42 *Nutuk-Söylev*, s.589; *Kansu*, s.590-591.

yakın mebuslar, İstanbul'la uzlaşma isteğinde değillerdi. Mustafa Kemal, bunu doğru bulmadığını Meclis'te birçok kez dile getirmiştir.

Nisan 1920 sonlarından itibaren İstanbul'la Ankara arasındaki ilişkilerin gerginliği doruk noktasına çıkmıştır. BMM'nin 29 Nisan'da çıkardığı Hıyanet-i Vataniye Kanunu uyarınca gıyabında ölüm cezası verilen ilk kişi, Damat Ferit olmuştur. Aynı yılın Nisan ayında İstanbul'la Ankara arasında bir "fetvalar savaşı" yaşanmıştır.

10 Nisan 1920 günü Vahdetin'in bir Hatt-ı Hümayunu, hükümetin bir bildirisi ve Şeyhülislam Dürrizade'nin imzasını taşıyan bir fetva yayımlanmıştır. Fetvada halife, "dünya düzeninin nedeni", Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nın yöneticileri ise halifeye karşı gelen "bazı şerir şahıslar" olarak tanımlanıyordu. Bu kişilerin "hükümet merkezini diğer bölgelerden ayırmak suretiyle halifelik otoritesini kırmak ve zayıflatmak amacıyla yüksek halifelik makamına ihanet ettikleri" belirtiliyordu. Fetva'ya göre bütün bu nedenlerden dolayı, bunların "katledilmeleri ve gerekirse kitle halinde öldürülmeleri meşru ve farz"dır⁴³. Bu fetvada, Ulusal Bağımsızlık Savaşı yöneticileri asi ilan ediliyor, onlara karşı savaşmanın dinsel bir görev olduğu da belirtiliyordu. Bunun, dinsel yorumlara açık halk kitelleri üzerinde etkili olması kaçınılmazdı. Zaten böyle bir amaç güdüliyordu. Bu yüzden, söz konusu fetva çeşitli yollarla Anadolu'ya dağıtılmıştı.

Şeyhülislam 10 Nisan tarihli fetvasının din açısından geçersiz olduğunu belirtmek görevini, Ankara Müftüsü Börekçioğlu Rifat Efendi üstlendi. Rifat Efendi'den başka 19 din bilgininin daha imzaladığı fetva, Dürrizade'nin söz konusu fetvasındaki iddiaları tek tek yanıtlıyor ve öncelikle "isyan" olarak suçlanan Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nı tarihsel bir tabana oturtuyordu. İslam halifesini baskıdan kurtarıp haklarını ve yetkilerini kullanacak duruma kavuşturmak bu savaşın belli başlı amaçları arasında gösteriliyordu. Bu fetva, Anadolu Ajansı bülteniyle duyurulmuş, 23 Nisan'da ulusal hareketi destekleyen Anadolu gazetelerinde yayımlanmıştır⁴⁴.

İngiltere, Fransa ve Bolşeviklerin Hilafet Politikaları

BMM'nin 24 Nisan 1920 tarihli ilk gizli oturumunda Meclis Başkanı Mustafa Kemal, ülkenin iç durumuyla ilgili uzun bir açıklamada bulunmuştur. Mustafa Kemal yaptığı açıklamada, ulusun varolan kötü durumun farkında olmadığını, dolayısıyla İstanbul'un işgalinden habersiz olduğundan hilafet ve saltanat makamının anlamını kavrayamayacağını, ayrıca İstanbul'la bir anlaşmaya varılamayacağını dile getirmiştir. Mustafa

43 Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, C.I, 3.B., İstanbul, Burçak Yayınevi, 1966, s.77-78.

44 Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, C.II, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1992, s.127-129.

Kemal'e göre, o gün için İstanbul ile Londra arasında nitelik bakımından hiçbir fark yoktur. Halife, camiye gittiğinde onu koruyanlar, İngiliz askeridir. Bütün bu nedenlerden dolayı, Osmanlı sultanıyla özel bir ilişki kurmak bile olanak dışıdır⁴⁵.

Bolu ve çevresindeki isyan ve Anzavur olayları da dahil birtakım konuların görüşüldüğü BMM'nin 1 Mayıs 1920 tarihli gizli oturumunda Hamdullah Suphi (Tanrıöver) Bey, İstanbul'a bağlı güçlerin Ankara'nın kimi adamlarına karşı suikast düzenlediklerini, halkı birbirine karşı kıskırttıklarını ve işgal devletlerinin hilafet konusunda, İslam ülkelerinde BMM aleyhinde yazılı ve sözlü propagandalar yaptıklarını söylemiştir. Hamdullah Suphi Bey'e göre, işgal devletleri ve özellikle İngiltere, yaptıkları propagandalarda, halifeyi tanımayıp cumhuriyeti ilan etmek isteyenleri (Ulusal Bağımsızlık Savaşı yöneticilerini) etkisiz kılmak için İstanbul'a girdiklerini, "asiler"e karşı halifeyi koruduklarını ve amaçlarının halifeyi daha çok güçlendirmek olduğunu vurgulamaktadırlar⁴⁶. Hamdullah Suphi Bey, İngiltere ağırlıklı bu propagandayı etkisiz bırakmak, en azından etkilerini azaltmak için BMM'nin İslam ülkelerine yönelik bir bildiri yayımlamasını önermiştir. Bu bildiriyle, yürütülmekte olan savaşın gerçek amacının, ülkenin birlik ve onurunu, ulusal egemenliği ve halife-sultanı korumak olduğu ilan edilecekti. Bu öneri, Meclis tarafından kabul edilmiş söz konusu bildirin hazırlanması için bir komisyon oluşturulmuştur.

Komisyon tarafından yazılan metin, Meclis'in 25 Nisan günlü oturumunda başkanlık kurulunun oluşturulmasından sonra okunmuş ve uygun görülmüştür. BMM'nin bu ilk bildirisinde halife-sultanla ilgili şu görüşlere yer verilmiştir: "Millet Meclisi halife ve padişahımızı düşman tazyikinden kurtarmak, Anadolu'nun şunun bunun elinde parça parça kalmasına mani olmak, payitahtımızı yine anavatana bağlamak için çalışıyor. Biz vekilleriniz ... yemin ederiz ki, padişaha ve halifeye isyan sözü bir yalandan ibarettir ve bundan maksat vatanı müdafaa eden kuvvetleri aldatılan Müslümanların elleri ile mahvetmek ve memleketi sahipsiz ve müdafaa-sız bırakarak elde etmektir. Vatanın düşman istilasına uğramış kısımlarını müdafaa edenleri din ve milletlerinin şerefi için kan döken kardeşlerinizi arkadan size vurdurtmak isteyen alçakları dinlemeyin ve onları Millet Meclisi'nin kararı üzerine cezalandırılacak olanlara yardım edin..."⁴⁷. Bu bildiri çeşitli parlamentolara gönderildi, basında yayımlandı. BMM, ayrıca 9 Mayıs 1920 tarihli Hakimiyet-i Milliye gazetesinde "Alem-i İslâmâ Beyanname" başlığıyla bir bildiri daha yayımladı. Bu ikinci bildiri, birincisine oranla daha çok İslam ülkelerine dönük bir nitelikteydi.

45 TBMM GCZ, C.I, s.8-9.

46 A.g.z., s.9.

47 Turan, *Türk Devrim Tarihi*, C.II, s.139.

BMM'nin İslam ülkelerine bildirisi, kısa süre içinde etkisini göstermiştir. Mahatma Gandhi önderliğindeki Hindistan Müslümanları, 1919 yılı başından itibaren İngiltere'nin Türkiye ile ilgili politikasına karşı açıkça tepkilerini dile getiriyorlardı. İngiltere ile Hindistan Müslümanları arasındaki "Türkiye sorunu", Mart 1920'de ağırlığını iyice hissettirmeye başladı. 14 Mayıs 1920 tarihinde Türkiye ile yapılması düşünülen barış anlaşmasının kimi koşullarının gazetelere yansması, Mahatma Gandhi'nin, Türkiye ile hilafet makamı konusunda İngilizlerden beklentilerini iyice zayıflattı. Bunun sonucunda Gandhi, "Hilafet ya da Türk Barış Koşulları" olarak bilinen eylemi başlatmıştır. Osmanlı Hükümeti'ne sunulan barış koşullarını tartışmak üzere Mayıs 1920'de Tüm Hindistan Kongre Komitesi toplandı. Toplantı sonucunda Gandhi'nin önderliğindeki Müslüman liderler, "Hilafet Temsilcileri" imzasıyla, Hindistan'daki kral naibine bir mesaj gönderdiler. Mesajda, "hilafetin temsilcisi Türk İmparatorluğu"na yenilmiş bir düşman gözüyle bakılamayacağı ve bu nedenle barış koşullarının yeniden gözden geçirilmesi dile getirildi. Ancak, kral naibi bunu reddetti. Bunun üzerine Ağustos 1920'den itibaren Gandhi, Hindistan'da İngiliz yönetimine karşı pasif direnişi başlatmıştır⁴⁸.

İşgalci devletlerden Fransa da, hilafetin İslam ülkeleri üzerinde olası etkilerinden çekinmekteydi. BMM'nin 26 Nisan 1920 günü halife-sultana sadakat kararı alması, 30 Nisan'da Mustafa Kemal'in kimi devletlerin dışişleri bakanlarına halife-sultanın işgal devletlerinin elinde bir tutsak olduğunu, BMM'nin açıldığı gün vatanın, hilafet ve saltanatın geleceğini elinde tuttuğunu bir notayla bildirmesi Fransa'yı tedirgin etmişti. Çünkü; Fas, Tunus, Cezayir Suriye gibi İslam ülkeleri halifelerini kurtarmak için harekete geçerlerse, Fransa, bu ülkeler üzerindeki otoritesini yitirebilirdi. 5 Temmuz 1920 tarihli bir Fransız istihbarat raporu, Tunus'ta, Mustafa Kemal önderliğindeki bağımsızlık savaşı lehinde bir gazetenin yayın yaptığını bildiriyordu. Gazetede, kalben ve ruhen halifeye bağlı 300 milyon müslümanın kısa süre içinde İngiltere'ye karşı ayaklanacağı ve böylece ulusal kahraman Mustafa Kemal'in "muzaffer" olarak İstanbul'a gireceği ve ayrıca, Tunusluların da "Hristiyan bağınazlığı"na karşı savaşımaya hazır oldukları yazılıyordu. Bu gazete Fransızlar tarafından kısa süre içinde kapatıldı, ancak Fransızların panislamizm korkusu sona ermedi⁴⁹.

1917 Bolşevik Devrimi'nden sonra Sovyet Rusya'nın doğulu ülkeleri emperyalizme karşı savaşmaya çağırması, emperyalist devletleri rahatsız etmiştir. Doğulu ülkeler içinde bir çok İslam ülkesi bulunuyordu ve bu ülkelerin hemen hemen tamamı İngiltere ile Fransa'nın kontrolü altındaydı. Sovyet Rusya'nın doğulu ülkeleri emperyalizme karşı savaşa çağırması, doğal olarak bu iki ülkeyi karşısına alması demekti. Bu politikanın bir

48 R.K. Sinha, *Mustafa Kemal ve Mahatma Gandhi (1919-1928)*, Milliyet Yayınları, 1972, s.76-95.

49 Bige Yavuz, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri. Fransız Arşiv Belgeleri Açısından (1919-1922)*, Ankara, TTK, 1994, s.77.

parçası olsa gerek, Sovyet Rusya adına çalışan kimi Türk Bolşeviklerinin hilafetle ilgili tasarıları vardı.

Azerbaycan'a gitmek üzere Trabzon'dan ayrılan Erkanı Harp Yüzbaşısı Mustafa Bey, Rize'deyken, orada bulunan üç Bolşevik Türklerle görüşmesini 16/17 Mart 1920 tarihinde bir rapor halinde Kâzım Karabekir'e bildirmiştir. Bu üç Bolşevik, Sovyet Rusya'nın asıl amacının bir "dünya inkılâbı" yapmak olduğunu, bunu gerçekleştirmek için Almanya ile Sovyet Rusya'nın işbirliği içinde olduklarını, Karadeniz'deki "İngiliz kâbusu"nu yoketmek amacıyla yönelik olarak Romanya ve Bulgaristan üzerinden İstanbul ve Çanakkale'yi ele geçireceklerini, Kafkasya'daki İngiliz etkisine son vereceklerini ve bundan sonra halifenin İslam ülkeleri üzerindeki manevi etkisinden yararlanarak Hindistan'a yöneleceklerini söylemiştir. Bu üç Bolşevik Türkün halife-sultanın geleceğiyle ilgili kişisel tasarıları da şöyledir: Padişahın manevi gücünden yararlanmak için hilafet ünvanını Osmanlı soyuna bırakarak egemenlik hakkını bütünüyle halka vermek⁵⁰.

Kâzım Karabekir, bu raporu alır almaz, aynı gün Mustafa Bey'den konunun tam olarak anlaşılabilmesi için üç Bolşevik'le yeniden görüşmesini istemiştir. Yapılan ikinci görüşmede, üç Bolşevik, kendilerinin faaliyetlerinden Sovyet Rusya yönetiminin haberli olduğunu, Temsilciler Kurulu ile ilişki kurmak ve birkaç konuda aydınlanmak istediklerini söylemişlerdir. Bolşeviklerin Mustafa Bey'e sordukları sorulardan biri şudur: Türkiye'de Bolşeviklik ilan edilirse halife-sultanın durumu ne olacaktır? Karabekir, bütün bu gelişmelerden Mustafa Kemal'i haberdar etmiştir⁵¹.

Sovyet Rusya'nın İslam ülkeleri ve hilafete yaklaşımı, Eylül 1920'de Bakü'de yapılan Doğu Halkları Kurultayı'nda da açıkça ortaya konulmuştur. Sovyet Rusya, "dünya inkılâbı"ni gerçekleştirebilmek için doğulu ülkeleri birinci plana almıştı. Bakü'deki bu kurultay sırasında, Sovyet Rusya yöneticileri, "dünya inkılâbı"ni bölgesel özellikler, din, hilafet ve komünizm gibi ilkelerle zenginleştirerek gerçekleştireceklerine inanıyorlardı⁵². Türk komünistlerinin lideri olarak bilinen ve Sovyet Rusya'nın kontrolünde ve desteğinde çalışan Mustafa Suphi, Moskova Büyükelçiliği'ne atanan Ali Fuat (Cebesoy) Paşa ile 2 Ocak 1921 günü Kars'ta bir görüşme yapmıştır. Bu görüşmede Mustafa Suphi, Ali Fuat Paşa'ya, Bolşeviklerin birgün hilafet ve saltanat makamının kaldırılması gerektiğine inandıklarını söylemiştir⁵³.

50 Karabekir, s.539-540.

51 A.g.e., s.541-544.

52 Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, İstanbul, Vatan Neşriyatı, 1955, s.17.

53 A.g.e., s.40-41.

BMM'nde Anayasa Tasarısının Görüşülmesi Sırasında Hilafet ve Saltanat Sorunu

13 Mayıs 1920 günü Saruhan mebusu Refik Şevket (İnce) Bey, BMM'ne "atanmaları ve görevden alınmaları padişah iradesine bağlı askerî ve mülki memurların bu işlerinin, bundan sonra Meclis kararıyla yapılmasına ilişkin" bir önerge verdi. Önerge Anayasa Komisyonu'na gönderildi. Önergede dile getirilen ana düşünce şudur: Meclis, ulusun ve padişahın gücünü kendi bünyesinde topladığından, önceden padişahın sorumluluk alanına giren her türlü konu, bundan sonra BMM'nin sorumluluğu altında olmalıdır⁵⁴. Bu, kısa bir önerge idi. Temmuz 1920'de verilen diğer bir önerge, aynı konuyu ele almakla birlikte, gerekçesi ve içeriği bakımından 13 Mayıs tarihli önergeden daha kapsamlıdır.

8 Temmuz 1920 tarihinde Şarkikarahisar mebusu Mustafa (Atay) Bey, "Saltanat ve hilafet makamını ilgilendiren bütün anayasal işlerin BMM'ne ait olduğuna ilişkin" geçici bir kanun teklifi vermiştir. Bunun gerekçesinde şöyle denilmektedir: Padişahın tutsak olmasından dolayı, Anadolu'da zorunluluk gereği geçici bir hükümet oluşturulmuştur. Ülkenin eski yasalara göre yönetilmesi olanak dışıdır. Ve ayrıca hilafet ve saltanatın bıraktığı boşluğu ulus işleriyle doldurmalı ve Meclis'in açılışından itibaren yapılan işler bir yasaya bağlanmalıdır⁵⁵. Böylece eskiden beri saltanat ve hilafetle ilgili söylene gelen sözler yasal bir çerçeveye oturtulmuş oldu. Meclis, biçimsel olarak hilafet ve saltanatın bıraktığı boşluğu geçici bir süre için doldurduğunu ifade etmiştir. Gerçekte, bu iki makamın yerine ulus egemenliğini temsil eden BMM geçmiştir.

Anayasa görüşmeleri, Meclis'in açılışından hemen sonra başlamasına karşın, Anayasa Tasarısının içeriğiyle ilgili görüşmeler ancak Ağustos 1920'de başlayabildi. Bu görüşmelerde, başka konuların yanısıra hilafet ve saltanat konusu da ele alındı. İkinci madde üzerinde yapılan görüşmeler sonucunda, Meclis'in görevinin "amacın gerçekleşmesine kadar" sözüyle vatanın kurtuluşu kastedilmesine karşın, bir de "hilafet ve saltanat ve vatan ve ulusun kurtuluşu ve bağımsızlığından ibaret olan amacın gerçekleşmesine kadar" biçimi kabul edildi⁵⁶.

İkinci madde üzerinde tartışmalar sürerken Menteşe mebusu Tevfik Rüştü (Aras) Bey "...bizde hilafet ruhbanîyet demek değildir. Burada [hilafeti] gözden çıkarmakla genel anlayışa bir ayrılık sokmuş oluyoruz" sözü üzerine Şarkikarahisar mebusu Mehmet Vasfî (Seçer) Bey "hilafet

54 TBMM ZABIT CERİDESİ (ZC), C.II, 2.B., Ankara, TBMM Matbaası, 1940, s.287. Önergenin bütünü için bkz: EK-3.

55 TBMM ZC, C.III, 2.B., Ankara, TBMM Matbaası, 1941, s.191-192. Önergenin bütünü EK-4'tedir.

56 Seçil Akgün, *Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik (1924-1928)*, Ankara, Olguç Matbaası, (t.y.), s.49.

bir manevi emirdir" demiştir. Bunun üzerine, hilafetin "maddi emir" veya "manevi emir" olabileceği de tartışıldı. Sonuçta her iki kavramın da kullanılması onaylandı. Böylece her iki kavramın ayrılığı benimsenmiş oldu⁵⁷.

BMM Başkanı Mustafa Kemal'in Ağustos 1920'de hazırlamaya başladığı Halkçılık Programı bir broşür biçiminde bastırılmış ve Meclis'e, 13 Eylül tarihinde hükümet önergesi olarak sunulmuştur. Program, 18 Eylül'de Meclis'te okunmuş, niteliği bakımından bir anayasa tasarısı olduğu anlaşılmış, incelenmek üzere özel bir komisyona gönderilmiştir. Anayasa görüşmeleri, bu komisyonun hazırladığı tasarı (Teşkilatı Esasiye Layihai Kanuniyesi) üzerinde yapılmıştır. 21 Ekim 1920 günü Halkçılık Programı üzerindeki çalışmalarını tamamlayan komisyon, hazırladığı tasarıyı 18 Kasım'da Meclis'e sunmuştur. Tasarının başında BMM Beyanamesi bulunuyordu. Beyanamede, BMM'nin, ulusal sınırlar içinde hayat ve bağımsızlığını sağlamak ve hilafet ve saltanat makamını kurtarmak yeminiyle kurulduğu, bu yüzden hayat ve bağımsızlığını tek ve kutsal emel bildiği Türkiye halkını, emperyalizm ve kapitalizmin zor ve baskısından kurtararak yönetim ve egemenliğinin sahibi kılmakla amacına ulaşacağı kanısında olduğu belirtiliyordu⁵⁸.

Tasarının Meclis'te görüşülmesine 18 Kasım'da başlanmıştır. İkinci görüşme 20 Kasım'da yapılmış ve "25" maddelik tasarının "27" maddesi kabul edilmiştir. Meclis'in 7 Aralık 1920 günkü gizli oturumunda⁵⁹ tasarı yeniden ele alınmıştır.

Halkçılık Programı'nda "Hilafet ve saltanat makamı kurtarıldıktan sonra, padişah ve halife esas kanunlar içinde saygın ve yüksek yerini alır" olarak yer alan beşinci madde, özel komisyonun hazırladığı tasarıdan çıkarılmıştır. Bununla birlikte tasarının sonuna eklenen ayrı bir madde, Meclis'in amacını "hilafet ve saltanatın kurtarılması" olarak tanımlayan Nisab-ı Müzakere Kanunu'nun ilk maddesine atıfta bulunarak, bu amacı bir kez daha yineliyordu⁶⁰.

Mustafa Kemal, Anayasa çalışmaları sırasında, hilafet ve saltanat konusyla ilgili tartışmalar çıkınca, Meclis'in 25 Eylül tarihli bir gizli oturumunda bu iki makamla ilgili oldukça kesin bir açıklamada bulunmuştu. Mustafa Kemal'in bu açıklaması şöyledir:

57 A.g.e., s.50-51.

58 İsmail Arar, *Atatürk'ün Halkçılık Programı ve Halkçılık İlkesinin Tarihçesi*, İstanbul, Baha Matbaası, 1963, s.10-11; Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Grup*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1994, s.189-190; *Selek*, C.II, s.122-127.

59 Meclisin 25 Eylül ile 7 Aralık 1920 tarihli gizli tutanaklarının birbirine karıştırılmış olduğu söylenmektedir. *Demirel*, s.189. TBMM GCZ'nda 7 Aralık 1920 tarihli gizli birleşimin tutanakları yoktur. Biz, burada 25 Eylül ve 7 Aralık'taki tarihsel gelişmelere bakarak bazı açıklamaları 7 Aralık olarak gösterdik [M.O.].

60 *Demirel*, s.189.

"Türk ulusunun ve onun biricik temsilcisi bulunan yüce Meclis'in, yurt ve ulusun bağımsızlığını, yaşamasını güven altında bulundurmaya çalışırken, halifelik ve padişahlıkla, halife ve padişahla bu denli çok ilgilenilmesi sakıncalıdır. Şimdilik bunlardan hiç söz etmemek yüksek çıkarlar gereğidir. Eğer amaç bugünkü halife ve padişaha olan bağlılığı bir daha söyleyip belirtmekse bu kişi haindir. Düşmanların, yurt ve ulusa kötülük yapmakta kullandıkları araçtır. Buna "halife ve padişah" deyince, ulus, onun buyruklarına uyararak düşmanların isteklerini yerine getirmek zorunda kalır. Hain ya da makamının gücünü ve yetkisini kullanması yasak edilmiş olan kişi aslında padişah ve halife olamaz. 'Öyle ise, onu indirip yerine hemen başkasını seçeriz' demek istiyorsanız, buna da bugünkü durum ve koşullar elverişli değildir. Çünkü padişahlıktan ve halifelikten çıkarılması [indirilmesi] gereken kişi, ulusun içinde değil, düşmanların elindedir. Onu yok sayarak başka birini tanımak düşünülüyorsa, o zaman bugünkü halife ve padişah haklarından vazgeçmeyerek İstanbul'daki hükümetiyle, bugün olduğu gibi, makamını koruyup çalışmalarını sürdürebileceğine göre, ulus ve yüce Meclis, asıl amacını unutup halifeler sorunu ile mi uğraşacak? Ali ve Muaviye çağını mı yaşayacağız? Kısaca bu sorun geniş, ince ve önemlidir. Çözümü bugünün işlerinden değildir.

"Sorunu kökünden çözümlenmeye girişecek olursak bugün içinden çıkamayız. Bunun da zamanı gelecektir"⁶¹.

Ancak hilafet ve saltanat makamıyla ilgili daha geniş katılımlı tartışmalar, Meclis'in 7 Aralık 1920 tarihli gizli birleşiminde olmuştur.

7 Aralık 1920 günü beşinci maddenin görüşülmesi için gizli birleşime geçildiğinde, Tasarıyı hazırlayanlardan Hasan Basri (Çantay) Bey, Halkçılık Programı'ndaki ilgili maddenin Anayasa Tasarısı'nın uygun bir yerine eklenmesini istemiştir. Hasan Basri Bey, mevcut halifeliği meşru görmediğini, maddenin ona yönelik olmadığını, madde Tasarıya eklendiği takdirde bunun, temel hukuk gereklerine bir etkisi olmayacağını; buna karşılık, Meclis'in hilafete karşı olduğu yolundaki söylentileri sona erdireceği gibi, İslam ülkeleri üzerinde de iyi bir etkiye bulunacağını savunmuştur. Konuşmasında, hilafet ve saltanatı iki ayrı kavram ve kurum olarak ele alan Hasan Basri Bey, sözlerine şöyle devam etmiştir:

"Bendeniz hilafet ve halife meselesini aynı mesele olarak olarak anlayanlardan değilim. Yani hilafet makamında oturup da hilafetin kazanımlarını kullanmayan, tersine müslümanı müslümana kırdıran bir adamın haşa meşru halife tanınmasına taraftar değilim. Yani sorunu kişilerde değil içeriği ve gerçeği yönünden anlamamızı dilerim. Sorun şu andaki veya geçmişteki kişi sorunu değil, bir gerçek sorundur.

61 Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), *Nutuk-Söylev*, C.II, 3.B., Ankara, TTK, 1989, s.759. Karşılaştırınız: *TBMM GCZ*, C.I, s.132-139.

“Hilafet sorunu İslam tarihinde en çok kan dökülmesine neden olan konuların birincisidir... Efendiler; hilafet var mıdır, yok mudur? Bendeniz bunu yeniden burada yinelemeyi yararsız sayarım. Kimileri vardır, yoktur dediler. Gerek hilafet, gerek imamet herhangi kavram benimsenirse benimsensin şu bir gerçektir ki, İslam halkı için bir baş var ve o baş için bir makam gerekir. Hilafetin en meşru ve en doğru kavramı bildiğiniz gibi imamettir... Tanımı budur... Dışarıdan bir parti efendiler halkın işlerinin cumhuriyet yönetimiyle çözümünü ve yönetimi taraftarıdır. Fakat bu reddedilmiştir. Hakkında da birçok kanıt vardır”⁶².

Hasan Basri Bey'in hilafetin tarihsel ve gerçek anlamı üzerinde yaptığı konuşma, Mustafa Kemal'in Kasım 1922'den itibaren aynı konuda ortaya koyduğu yaklaşımlardan çok farklı değildir. Hasan Basri Bey'in yukarıdaki konuşmasında açıkça, cumhuriyet ve hilafet kavramlarının bir arada kullanılması dikkat çekicidir. Tunalı Hilmi Bey, Hasan Basri Bey'in sözlerini tamamlar şekilde, Padişahın Sevr Antlaşması'nı imzalamakla kendi kendini ortadan kaldırdığını söylemiştir. Ragıp (Soysal) Bey, Hasan Basri Bey'in sözlerinin bir “cinayet” olduğunu söylemiştir. Ragıp Bey beşinci maddeyi okurken, Hasan Basri Bey “padişah yoktur, hilafet vardır” demiştir.

Mustafa Kemal de, hilafet ve saltanat makamında oturan kişinin ülke ve ulusa karşı “bazı fesat örgütler” oluşturduğundan dolayı hain bir adam olduğunu söylemiştir. Mustafa Kemal'e göre, bu kışkırtmaları yapabilen halife, yoktur ve yok olacaktır. Düşüncesinde, sultan ve halife olan Türk ulusu, şimdilik, padişahın emrine kayıtsız koşulsuz uymak zorunda olduğunu düşünmektedir. Bu yüzden, “bunu [halifeyi] avucumuzda tutalım ve istediğimiz şeyleri kendimiz emrettirelim”. Fakat Türkiye bu işle ilgilenirse, İngilizlerle birlikte çalışan Türkiye'nin düşmanlarının bütün ümitleri tükenecektir. Mustafa Kemal, sözlerine şöyle devam etmiştir:

“Esir olan adam padişah olamaz. Biz öteden beri diyoruz ki, halife ve padişahımız dinsel gücünü kullanmaktan alıkonulmuştur, haince hareket ediyor. Bununla birlikte bu sorunla uğraşmak doğru değildir. Nerde bizim halife ve padişahımız deriz ve bugün ya onu tanımak gerek veya onun yerine hemen birisini geçirmek gerekir, buyurursunuz. Bununla birlikte bu işi böyle belirsiz bırakmak “halife ve padişah nerede, hilafet ve saltanat makamı nerededir, tutsaktır, ya da gücünü kullanamaz” dersek kaldırırız. Sonra ufak bir maddé ile içinden çıkamayız. İlgisi nedir, hukuğu nedir? Onlar için kanun yapmak gerekir”⁶³.

Mustafa Kemal'in beşinci maddeyle ilgili yukarıdaki açıklamaları üzerine Hasan Basri Bey, bu maddenin Anayasa'ya eklenmesi isteğinden vazgeçmiştir. Meclis'in 7 Aralık 1920 tarihli gizli birleşimi, Meclis'in

62 TBMM GCZ, C.I, s.133.

63 A.g.z., s.135-137.

açılmasından o güne kadar halife-sultana karşı tavrın ciddi olarak değişmiş olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Artık BMM, halife-sultani bir hain olarak görmektedir. Ve onun etkisini BMM ve Anayasa'ya sokmak istememekte, üstelik dışlamaktadır.

Mustafa Kemal'den sonra söz alan Erzurum mebusu Mehmet Salih (Yeşiloğlu) Efendi "Bu maddede bir halife sorunu uzayıp gitmektedir. Ben sanıyorum ki, bu bir aile sorunudur. Dalbudak sarmış olan bu şecere (nin)... kurumuş dallarını kesmeyecek miyiz?" demiştir. Bu ifade, meclis-teki hocaefendilerin halife aleyhinde konuşanlara bir sitemi olarak değerlendirilebilir.

Meclis içinde meclis oluşturma anlayışını getiren Anayasa Tasarısının yedinci maddesi, 20 Ocak 1921 tarihinde yeniden görüşülürken hilafet ve saltanat makamı konusunda yine hararetli tartışmalar olmuştur. Hüseyin Avni (Ulaş) Bey, bu maddeyle Meclis'in yetkilerinin sınırlandırıldığını ileri sürmüştür. Bunun üzerine Mustafa Kemal, Anayasanın birinci maddesiyle egemenliğin ulusa verildiğini, dolayısıyla bu maddeyle Meclis'in yetkilerinin sınırlandırılmadığını belirttikten sonra, "Sanıyorum ki yüksek meclisiniz artık bu yetkileri bir şahsa bırakmak istemiyor, kendi yapmak ve tamamen üzerine almak istiyor. Sonuçta bunu ifade etmek gerekir" demiştir. Yeniden söz alan Hüseyin Avni Bey, "Mustafa Kemal Paşa buyurdular ki, birinci madde zaten isteneni sağlamıştır, yalnız padişah haklarından Meclisçe kullanılacak olanları burada açıklıyoruz. O halde bunu tamamlayalım, padişaha ait olup da Meclis'e alınmak istenen hakların hepsini burada gösterelim" demiştir⁶⁴.

Bu konudaki tartışmayı Mahmut Goloğlu şöyle yorumlamaktadır: "Bu konuşmaların gerçek anlamı, padişahın artık devlet yönetiminden uzaklaşması demektir. Oysa ki, günün şartları açıktan açığa böyle bir yola girmeye elverişli değildi. Kayıtsız ve şartsız millet hakimiyetine dayanarak padişahın bütün haklarını millete vermek gerekli idi, ama yüzyılların gelenekleri, alışkanlıkları ile henüz padişahına ve halifesine sahip çıkmak isteyen halk topluluğunu da ürkütmemek, tedirgin etmemek gerekirdi. Bu sebeple, [Mustafa Kemal] tekrar söz olarak zamansız aşırılığı önlemeye çalıştı...."⁶⁵.

1921 Anayasası ile "liberal parlamenter demokrasi" ilkesi benimsenmiştir. Bu ilkeyle halife-sultanın egemenliğinden halk egemenliğine geçilmiştir⁶⁶. Anayasa Tasarısı hakkındaki görüşmeler sonucunda Anayasanın kabul edilmesiyle birlikte, Meclis'te de gruplaşmalar iyice netleşmeye başlamıştır: "(Teşkilatı Esasiye Kanunu hakkında görüş ayrılığı) kaba şekliyle şöyle çıkıyordu: Diyorlardı ki, böyle bir program ve böyle bir yasanın hedeflediği amaç, hilafet makamı ve saltanatı ortadan

64 Demirel, s.202-204.

65 Mahmut Goloğlu, *Cumhuriyete Doğru*, Ankara, Başnur Matbaası, 1971, s.64-65.

66 Demirel, s.184.

kaldırmak ve bir Cumhuriyet oluşturmaktır. Biz de diyorduk ki, hilafet makamı ve saltanat ve Cumhuriyet şimdi sözkonusu değildir. Bu şekilde cereyanlar oldu. Olasılıkla başka şeyler de düşünenler vardı. Sonunda blok halinde bulunan bir meclis bir gün oldu beş parçaya ayrıldı. Fakat böyle sağ ve sol kanat şeklinde değil; duygusal, kişisel, düşünsel, çeşitli nedenlerle çeşitli parçalara ayrıldı.⁶⁷

Anayasa Tasarısı Meclis'te görüşülürken, mebusların İstanbul Hükümeti'nden çok farklı bir hükümet biçimi benimsedikleri, hilafet ve saltanat makamından iyice uzaklaştıkları görülmektedir. 1921 Anayasasının kabul edilmesiyle, Meclis'teki bu eğilim iyice somutlaşmıştır. Bununla birlikte, Tasarıyla ilgili görüşmeler sırasında, Tasarı, Meclis'te gruplaşmalara yol açmıştır. Bu gruplaşmaların ilkesel ve programa dayalı olmaktan çok, duygusal ve kişisel nedenlerden kaynaklandığı söylenebilir. Meclis'in gündemine gelen kimi olaylar, mebusların bu duygusal bağlılıklarını ifade etmeleri için bir fırsat olmuştur. Bursa mebusu ve Diyarbakır İstiklal Mahkemesi üyesi Şeyh Servet (Akdağ) Efendi'nin komünizmle ilgisi 22 Ocak 1921 günü Meclis'in gizli oturumunda görüşülürken ortaya çıkan durum buna iyi bir örnek olarak gösterilebilir.

Londra Konferansı'na Gidecek Türk Murahhas Kurulu Seçimi Sırasında Hilafet ve Saltanat Sorunu

Birinci İnönü Savaşı sonucunda Türk ordusu, Yunan ordusunu yenilgiye uğrattıncaya, Anlaşma Devletleri, Osmanlı Hükümeti ve BMM Hükümeti'ni Londra'da toplanacak olan barış konferansına davet etmişti. BMM Hükümeti, bir yandan bu konferansa ayrıca davet edilmek yolunda diplomatik girişimlerde bulunurken, diğer yandan da konferansa gönderilmesi düşünülen murahhas kurulunu seçme işiyle ve bu seçilecek kurulun konferansta izleyeceği politikayla ilgileniyordu. Osmanlı Hükümeti'nin konferansa davet edilmesi, BMM'nin İstanbul'a karşı hoşnutsuzluğunu arttırmıştı. Çünkü Sevr Antlaşması'nı Osmanlı Hükümeti yetkilileri imzalamıştı ve bu antlaşma, Türkiye'ye hayat hakkı tanımıyordu. Bu yüzden, BMM'ndeki mebusların gözünde Osmanlı ile Sevr Antlaşması özdeşleşmiş gibiydi. 4 Şubat 1921 tarihinde konferansla ilgili Meclis'teki görüşmeler sırasında, Osmanlı Hükümeti'nin yanısıra hilafet ve saltanat makamında oturan padişah hakkında da oldukça ağır ifadeler kullanılmıştır.

Kırşehir mebusu Yahya Galip (Kargı) Bey'e göre, Türklerin başkenti İstanbul'dur. Ancak Babıâli'deki paşalar "anlayışı kıt bir sürü"dür. İstanbul, İngiliz topları ve süngüleriyle tehdit edildiği sırada bu paşalar susmuşlar, padişah da Kanunu Esasiye'ye bağlılık yeminini unutmamıştır. Yahya Galip Bey, sözlerini şöyle sürdürmüştür: "(Padişah) tahta çıkmaz

67 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit Konuşmaları (1923)*, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1993, s.119-121.

olsaydı... Sevr Antlaşması gibi bir antlaşmayı meydana getiren bir padişahın ulusla ilgisi kalmamıştır... Umarım bu büyük Meclis bir gün gidecek, İstanbul'da yine görevini yapacaktır. Fakat rica ederim İstanbul'daki paşalardan, padişahın kesinlikle çekinmemek gerekir". Yahya Galip Bey'den sonra söz alan Hakkari mebusu Mazhar Müfit (Kansu) Bey, sözü "padişah sorununa" getirmiştir. Mazhar Müfit Bey'e göre BMM'nin gözünde iki hükümet yoktur, kanunla (Anayasa ile) reddetmiştir. Hükümet olmayınca İstanbul'a konferans için delege göndermek yersiz bir hareket olur. Mazhar Müfit Bey, sözlerine şöyle devam etmiştir: "Padişah sorunu zamanı geldiğinde tartışmaya değer. Bugün padişah da yoktur. Çünkü İslamların koruyucusu olamayan bir kişi padişah olamaz". Mazhar Müfit Bey'in bu son sözlerine Erzincan mebusu Emin (Lekili) Bey, "Demek ki vakti gelmiş" sözüyle karşılık vermiştir⁶⁸.

Bu gizli oturum sırasında, Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nın niteliği ve amacının, Meclis'in ilk açıldığı zamanlardaki ifadelerden farklılaştığı ve konunun daha ulusal bir niteliğe büründüğü açıkça gözlenebilir. BMM'nin İstanbul'a bakışı, mebusların sıkça kullandığı "İstanbul'un olumsuz zihniyeti" deyimine dile getirilmeye başlamıştır.

Milli Savunma Bakanı Fevzi (Çakmak) Paşa savaşın amacını, İstanbul'daki "esir hükümet"e bağımlı olmadan o hükümetten ayrı bir mantaliyle hareket ederek egemenliğin ulusa ait olduğunu ispatlamak, olarak açıklamıştır. İstanbul'un zihniyeti konusuna Hasan Basri (Çantay) Bey de değinmiştir. Hasan Basri Bey'e göre BMM'nin toplanma amacı, İstanbul Hükümeti'ni kurtararak, onun mirasına konmak değildir. BMM'nin toplanmasının temel nedeni, en çok "Avrupa dünyası taassubu"nun Türkiye'nin üzerine çöktürdüğü dış felaketlerdir. BMM'nin amacı, Misak-ı Milli sınırları içindeki ülkeyi korumak, dış tehlikeyi kovmak ve kendi geleceğine sahip olmaktır. Bu açık dış tehlikeye rağmen, hâlâ eski kafadan ödünde bulunmamak bir ihanettir. Bu gizli oturumun sonunda Kütahya mebusu Cemil (Atay) Bey, Meclis'e Londra Konferansı ile ilgili bir önerge vermiştir. Bu önergenin ikinci maddesinde "[Halifenin], 31 Mart Olayı'nda vatan duygusunun derecesini göstermiş olan padişahın etkisi altında yaşadığını ve özgür olmadığını sanıyorum" denilmektedir⁶⁹.

5 Şubat 1921 tarihinde aynı konuyla ilgili ikinci bir gizli oturum yapılmıştır. Bu oturumda, Mahmut Esat (Bozkurt) Bey, BMM'nin bir "İngiliz manevrası" ile karşı karşıya olduğunu, İngilizler'in, ellerinde bir oyuncak olan halifenin etkisini Anadolu'ya sokarak BMM Hükümeti'ni yıkmayı amaçladığını söylemiştir. Mahmut Esat Bey'e göre, bu İngiliz manevrası, "Doğu Davası"nın bir koludur ve esas amaç, kontrolleri altındaki İslam ülkelerinin Türkiye'ye sempatiyle bakmalarına engel olmaktır.

68 A.g.z., s.369-371.

69 A.g.z., s.373.

Yine O'na göre, 1908 Devrimi'nden sonra halifenin tarihsel hakları kalmamış; yürütme yetkisi, hem fiilen hem de hukuken ulusa geçmiştir. Bu tarihsel nedenlerden dolayı BMM Hükümeti karşısında İstanbul Hükümeti'nin bir anlamı kalmamıştır. Karasi mebusu Abdülgafur (İştan) Efendi de, düşmanla işbirliği ettiğinden dolayı İstanbul'un zor durumda olduğunu söylemiştir. Abdülgafur Efendi'ye göre, BMM Hükümeti, İstanbul Hükümeti ve hilafetle ilişkilerini kesecek olursa İngilizlerin amacı gerçekleşmiş olur. Bu gelişme, İslam ülkelerinin Türkiye'ye tarihsel manevi yardım ve sempatisini yok edebilir. Bu yüzden, İstanbul ile Ankara arasındaki görüş ayrılıkları, çatışmalar "aile içi bir sorun" olarak kalmalı ve sorunun çözümü savaştan sonraya bırakılmalıdır⁷⁰.

Abdülgafur Efendi'den sonra söz alan Mustafa Kemal, halifenin şahsiyetinin bütün İslam ülkeleri gözünde çok kötü bir imajı olduğunu, halifenin Anadolu'daki savaş aleyhinde hareket etmesinin İslam halklarına kan ağlattığını, Anadolu halkının buna en iyi örnek olduğunu söylemiştir. Hüseyin Avni (Ulaş) Bey de, Abdülgafur Efendi'nin konuşmasına atıfta bulunarak, hilafet sorununun daha çok diplomatik nitelikte olduğunu dile getirmiştir. Hüseyin Avni Bey'e göre, Anlaşma Devletleri, hilafet makamını atlayarak doğrudan BMM Hükümeti ile resmi ilişkiler kuracak olurlarsa, İngilizler'in İslam ülkelerinde "Türkler kendi halifelerini tanımıyorlar ve hilafet ilkelerini altüst etmişlerdir" yollu bir propaganda yapmalarına neden olabilir.

Londra Konferansı'na gönderilmesi düşünülen Türk murahhas kuruluyla ilgili görüşmeler tamamlandıktan üç gün sonra, 8 Şubat 1921 günü, TBMM Hükümeti (BMM'ne resmi olarak ilk kez 8 Şubat 1921 tarihinden itibaren TBMM denilmeye başlanmıştır) ile İstanbul Hükümeti arasında Sevr Antlaşması ile ilgili yazışmalara konu olan gizli bir birleşim yapılmıştır. Bu oturumda Burdur mebusu Mehmet Akif (Ersoy) Bey, TBMM tarafından İstanbul Hükümeti'ne gönderilmek için hazırlanan konferansla ilgili telgrafın üslubunu çok sert bulmuş ve bunun yerine kendisinin hazırladığı alternatif bir metni Meclis'e önermiştir. Bu öneri kabul edilmiştir. Ancak, metinde dikkat çekici en önemli nokta, İstanbul'un "hilafet ve saltanat makamını papalık gibi maddi güçten yoksun ve gayri meşru" bir şekle soktuğu iddiasıdır⁷¹.

Muş mebusu Hacı Ahmet Hamdi (Bilgin) Efendi de, Sevr Antlaşması'nı onaylamakla halifenin "ecnebilere boyun eğen bir yaratıktan başka bir şey olamayacağını" söylemiştir. Mersin mebusu İsmail Safa (Özer) Bey, bu sorunla uğraşmanın zamansız olduğunu, zamanı gelince Meclis'in gerekli kararı alacağını açıklamıştır. İzmit mebusu Hamdi Namık (Gör) Bey, hilafet sorunu şimdi gündeme getirilecek olursa, bundan geri adım atmanın olanaksız olduğunu, zamanı gelince konunun görüşüleceği-

70 A.g.z., s.388-391.

71 A.g.z., s.410-411.

ni, "padişah [TBMM'ne] itaat etmezse düşürülmesi" gerektiğini söylemiştir. Mustafa Kemal de, Mehmet Akif Bey'in önerisini kastederek, "hilafet ve saltanat makamının papalık sözcüğüyle ifade olunmasına" karşı olduğunu, ayrıca halife tutsak olduğundan halifenin TBMM'ni onaylamayacağını bu konuda bir pazarlığın bile söz konusu olamayacağını açıklamıştır⁷².

Bu görüşmeler de göstermektedir ki, önceden hilafet ve saltanat makamına sıkı sıkıya bağlı olan mebus hocaefendiler bile, halife-sultana olan eski bağlılıklarını bırakmışa benzemektedirler. Daha açıkçası, Türkiye'nin geleceği söz konusu olduğu zaman bu makama eleştirel bir gözle bakabilmektedirler. Nisan 1921'deki başka bir gelişme, TBMM'nin halife-sultana ve daha da ileri bir gelişme olarak Osmanlı soyuna bakış açısının iyice netleşmiş olduğunu göstermektedir.

Kimi Osmanlı Şehzadelerinin Ankara'ya Gelme Girişimleri ve TBMM'nin Buna Tepkisi

16 Mart 1920 günü İstanbul'un Anlaşma Devletleri tarafından işgalinden sonra tutuklananlar arasında Osmanlı şehzadeleri Abdülhalim Efendi ile Ömer Faruk Efendi de vardı. Sivas Valisi Reşit Paşa, bu iki şehzadenin tutuklanması haberinin Müdafaa-i Hukuk merkezlerinden nahiyelere kadar hızlı bir biçimde bildirilmesi ve yerel gazetelerde yayımlanması gerektiğini bildirmiştir⁷³. Bu haberin bütün ülkeye neden hızlı bir biçimde duyurulmak istendiği tam olarak bilinmemektedir. Ancak Ulusal Bağımsızlık Savaşı yöneticilerinin, padişah ve soyunun Anlaşma Devletleri karşısında eli-kolu bağlı ve çaresiz bir durumda olduğu kanısı verilerek Türk halkının yüzünü İstanbul'dan Ankara'ya çevirmek istedikleri söylenebilir. Bu şehzadeler ve Abdülmecit Efendi, bu tarihten önce ve sonra birkaç kez Ankara'ya gelme girişiminde bulunmuştu.

18 Şubat 1920 tarihli bir İngiliz istihbarat raporuna göre, son günlerde Anadolu'ya geçen yüksek konumdaki güvenilir bir Türk ajan, barış koşulları tatmin edici olmadığı takdirde, ulusçuların halifeyi düşürerek yerine Osmanlı hanedanından başka birisini geçirecekleri haberini vermiştir⁷⁴. Gelişen olaylar bu bilgiyi doğrular gibi görünmektedir. Mustafa Kemal, Meclis'in 7 Aralık 1920 tarihli gizli birleşiminde, halifenin olumsuz davranışlarına devam etmesi durumunda yerine başka birisinin geçirilmesi ihtimalinden söz etmişti. Bununla birlikte, Anadolu'ya geçmek isteyen bu şehzadeleri Anadolu'ya sokmamıştır.

72 A.g.z., s.412-415.

73 *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi (T.İ.T.E. Arş.)*, Belge No:20/50, Bkz: EK-1.

74 Salâhi R. Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisinin Türkiye'deki Eylemleri*, Ankara, TTK, 1995, s.67.

Nisan 1920 sonlarında Velihaht Abdülmecit'in kayınbiraderi Rauf Bey, ailesiyle birlikte Zonguldak'ta iken, Ankara'yı arayarak ailesini İstanbul'a bıraktıktan sonra Ankara'ya gelmek istediğini bildirmiştir. Bunun üzerine Mustafa Kemal, Sivas Valisi Reşit Paşa'dan, Rauf Bey hakkında geniş bilgi istemiştir⁷⁵. Bundan yaklaşık bir yıl sonra Velihaht Abdülmecit Efendi de benzer bir girişimde bulunmuştur.

Başından itibaren Ulusal Bağımsızlık Savaşı'na destek veren Velihaht Abdülmecit Efendi, Ankara'ya geçmeyi düşünmüş, bu olmayınca Abdülmecit'in oğlu Ömer Faruk Efendi aynı amaçla İnebolu'ya gelmişti⁷⁶. Mustafa Kemal, Ömer Faruk'a gönderdiği telgrafta, "...tarihteki bütün kötü örnekler de gösterdiği gibi, saltanat üyeleri arasında bazı yanlış anlamalara neden olabileceği ve tam bir bütünlük halinde bulunan ulusal kamuoyunu yeniden karışıklığa düşürmek suretiyle de olağanüstü mahzurları olacağından" savaşın sonuna kadar İstanbul'da bulunmasını öğütlemiştir⁷⁷.

Mustafa Kemal, Meclis'in 24 Aralık 1921 tarihli gizli oturumunda Abdülmecit'in söz konusu girişimiyle ilgili bazı açıklamalarda bulunmuştur. Açıklamasında, Abdülmecit'in girişiminin kimlerin oluruyla olup olmadığını bilmediğini söylemiştir. Mustafa Kemal, Abdülmecit'i Anadolu'ya sokmamasının nedenini de şöyle açıklamaktadır: İstanbul'da bir saltanat derneği kurulmuş ve bazı üyeleri Anadolu'ya geçmeye başlamıştı. Tam böyle bir zamanda bir "prens" in Ankara'ya gelmesi doğru olmazdı. İkincisi, Mustafa Kemal, şahsen Ömer Faruk'u tanımaktadır. Ömer Faruk'un güttüğü amaç, halife ve padişah olmaktır. Mustafa Kemal, bunun olanak dışı olduğunu Ömer Faruk'a söylemiştir. Mustafa Kemal'e göre, Ömer Faruk'u Ankara'ya getirmek, halife ve padişah yapmak söz konusu değildir⁷⁸.

Abdülmecit'in girişimleri bununla kalmamış, 1921 yılı sonlarında TBMM'ne bir mektup göndermiştir. Mektubun içeriği tam olarak bilinmemektedir. Abdülmecit'in gönderdiği mektubu görüşmek üzere 24 Aralık 1921 tarihinde TBMM'nde gizli bir birleşim yapılmıştır. Tutanaklardan anlaşıldığı kadarıyla, Abdülmecit yazdığı mektupta, Ankara'ya geçmek için Meclis'ten izin istemektedir. Bu konudaki görüşmelere geçildiğinde Trabzon mebusu Hüsrev (Gerede) Bey, konunun şahıs konusu değil hilafet makamı olduğunu, ancak bunun da henüz zamanının gelmediğini, zamanı gelince Meclis'in bu makam hakkında gerekli kararı alacağını söylemiştir. Kütahya mebusu Besim Atalay Bey de, ulusun kurtuluşu için padişahlara, veliahtlara ümit bağlamaması gerektiğini ifade etmiştir.

75 T.J.T.E. Arş., Belge No: 19/41, Bkz: EK-2.

76 Jaschke, s.117.

77 Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, C.IV, Ankara, TTK, 1991, s.400.

78 TBMM Gizli Celse Zabıtları, C.II, Ankara Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985, s.525-526.

Mustafa Kemal, Abdülmecit'in bu hareketinden padişah ve İngilizler'in haberli olabileceğini ve bunların asıl amacının TBMM üzerinde bir etki yapmak olduğunu, Meclis'in bu mektuba ilgisiz bir yanıt vermesi gerektiğini söylemiştir. Bu şekilde bir yanıt, Meclis'in Osmanlı soyuna karşı tutumuna açıklık kazandıracaktır. Mustafa Kemal'e göre, TBMM'nin Osmanlı soyuna karşı tutumu ilgisiz bir biçimde olmalı ve bu tutumunu açık birleşimde açıkça gösterilmelidir. Böylece, Anadolu'ya geçmek düşüncesinde olan Abdülmecit öncülüğündeki Osmanlı soyunun bu ümidi kırılmış olacaktır⁷⁹. Ayrıca İngilizlerin amacı da gerçekleşemeyecektir.

TBMM'nin Abdülmecit'e göndermeyi kararlaştırdığı yanıt niteliğindeki mektup ve bu mektupla ilgili görüşmeler Meclis'in açık birleşimlerini kapsayan tutanaklarında bulunamamıştır. Eğer böyle bir mektup gönderildiyse, TBMM'nde ifade edildiği gibi, mektubun Osmanlı soyuna karşı ilgisiz bir içerikte olma olasılığı yüksektir. Çünkü, 1922 yılı başından itibaren, Ankara ile Osmanlı şehzadeleri arasında bir daha böyle bir yazışma olmadığı kanısındayız. TBMM'nde de 1922 yılında saltanatın kaldırılışına kadar hilafet ve saltanat sorunu, eskisi gibi hararetle bir biçimde tartışılmamış, Meclis'in gündemine gelmemiştir. Bu sorunun çözümü, çoğu kez mebusların da ifade ettiği gibi, savaş sonuna bırakılmıştır. Savaş sonunda çözüme bağlanan ilk konu da saltanatın kaldırılmasıdır. Saltanat makamı kaldırılırken, Erzurum Kongresi'nden başlayarak savunulan "ulusal egemenliği etken kılma" ilkesi gözönünde tutulmuştur.

SONUÇ

"Tek bir halife" ilkesi 10. yüzyılın başından itibaren eylemsel olarak, 14. yüzyılda da teorik olarak terkedilmiş, bunun yerini birçok yerel halifelik almıştır. I. Murat'tan itibaren Osmanlı sultanlarının halife sıfatını kullanması buradan kaynaklanmaktadır. "1517 yılında Yavuz'un hilafeti Müttevekkil'den devraldığı" iddiası, 1774 yılından sonra ortaya atılan resmi bir Osmanlı söylentisidir. Halife ünvanı Sultan II. Abdülhamit'le birlikte panislamist politikanın bir uzantısı olarak etkin bir biçimde kullanılmaya çalışılmasına karşın, aynı dönemde Araplar da hilafete ilgi duymaya başlamışlardır. 1914 yılında Osmanlı halifesinin cihat ilanına rağmen, Araplar, Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmış, böylece hilafet makamı ve ünvanı saygınlığını yitirmiştir.

Ulusal Bağımsızlık Savaşı sırasında, halife-sultanın ulusalcılara karşı Anlaşma Devletleri'yle birlikte hareket etmesi hilafetin varolan saygınlığını sifıra indirmiştir. Bu savaş sırasında Osmanlı halifesinin, yalnız İstanbul kentiyle sınırlı bir çevreye hükmedebilmesi, hilafetin papalık düzeyine geldiğini gösterir. Osmanlı sultanının halife olmasından kaynaklanan

⁷⁹ A.g.z., s.526-527.

manevi gücü, İngiltere ve bağlaşıklarınca Türk ulusunu ulusalcılara karşı kıskırtmak ve İslam ülkelerine yönelik olarak kullanılmıştır.

Savaşın başlarında hilafet ve saltanat makamının yerine cumhuriyet yönetimi düşünülmüş, ancak bu açıkça dile getirilmemiştir. BMM'nin yeni bir Anayasa yapma çalışmaları sırasında hilafet ve saltanatın durumu, anayasal bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Anayasa çalışmaları sırasında, milletvekillerinin büyük çoğunluğu, halife-sultanın etkisini Anayasa'ya sokmaktan kaçınmışlardır. Bu konudaki görüşmeler sırasında, Meclis'teki gruplaşmalar da iyice netleşmiştir. Halife-sultanın etkisi Anayasa'ya sokulmadığı gibi, Osmanlı soyunun Ankara'ya gelme girişimleri de izin verilmemiştir.

BMM'nde halife-sultanla ilgili görüşmeler sırasında, başta Mustafa Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere milletvekillerinin çoğu, bu iki makamlı ilgili kararın savaştan sonraya bırakılması gerektiğini dile getirmişlerdir. Bu yaklaşım, savaşın yürütülmesi için izlenen yoldan farklı değildir: Uygulamayı birtakım evrelere ayırmak ve olaylardan yararlanarak ulusun duygu ve düşüncelerini hazırlamak ve adım adım ilerleyerek amaca ulaşmaya çalışmak.

Savaş sırasında halife-sultanın geleceğiyle ilgili izlenen yol, Mustafa Kemal Atatürk'ün deyimiyle şöyledir: "Beliren ulusal savaşın tek amacı yurdu dış saldırıdan kurtarmak olduğu halde bu savaşın, başarıya ulaştıkça, ulusal iradeye dayanan yönetimin bütün ilkelerini ve şekillerini evre evre bugünkü döneme değin gerçekleştir[il]mesi olağan ve kaçınılmaz bir tarih akışı idi. Bu kaçınılmaz tarih akışını, gelenekten gelen alışkanlığı ile, hemen sezinleyen hükümdar soyu, ilk andan başlayarak ulusal savaşın amansız bir düşmanı oldu. Bu kaçınılmaz tarih akışını, ilk anda ben de gördüm ve sezinledim. Ama, baştan sona, bütün evreleri kapsayan sezgilerimizi ilk anda bütünüyle açığa vurmamak ve söylemedik"⁸⁰. Osmanlı soyunun, Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nı engellemek için her türlü yola başvurmasına karşın, savaştan sonra saltanatı ve hilafeti sürdürmeğe çalışmak tam bağımsızlığa aykırı bir hareket olurdu.

80 *Nutuk-Söylev*, C.I, s.21-23.

EK:1**Suret**

İstanbul hakkında 16 Mart 1336 tarihine kadar alınabilen malûmat ber-vech-i zîr arz olunur. Bu malûmatın vilaye ve müstakil livalar tarafından mülhakata ve belediyelere kumandanlıklardan madun makamata müdafaa-i hukuk heyeti merkezlerinden nahiyelere kadar vesait-i seriyye ile tebliğ ve mahalli gazetelerle de neşrettirilmesi ve böylece verilecek hadisât hulâsalar ile müstakilen neşrine devam buyurulması mercudur: 1- İstanbul tevkifatı hakkında alınan en sarîh malûmata nazaran mevkufeye meyânında birçok tüccarların da bulunduğu ve şehzadegân Abdülhalim Ömer Efendi'nin de tevkif olunduğu bildirilmiştir. 2- İstanbul'a en son gelen ecnebi matbuatı meyânında başta Tan gazetesi olduğu halde birçok gazeteler[in] İstanbul[un] işgalinden dolayı İngiliz'lere hücum edecekleri anlaşılmiştir. 3- İngilizler İstanbul'daki kıtaattan muhafızlık kıtaatıyla it-faiye alayının ve Babîâli'nin muhafazasına memur nizamiye kıtasının silahlarının süngü kollarını almıştır. Ve de bu yerlerdeki esliha ve cephane de İngiliz tarafına alınmıştır. Hürriyet ve İtilaf azasından namuslu zevat tarafına kat'î alâka ediyorlar. 4- Geceleri Harbiye Nezareti'ndeki İngiliz efradı öteye beriye silah atmakta ve bunu güya civardaki Türk kıtaatı tarafından kendilerine atılan silaha mukabele için yaptıklarını söylemektedirler. 5- İstanbul'da hariçle telgraf ve posta muhaberatı menedilmiştir. 6- Alman ihtilali devam ediyor.

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Heyet-i Merkeziyesi'ne

Heyet-i Temsiliye'den alınan 21 Mart 1336 tarihli telgrafname sureti bera-yı malûmat balâya naklen tebliğ olunur ki.

22 Mart 1336

Sivas Valisi Reşid

EK: 2**Sivas Valisi Reşid Paşa Hazretlerine****Ankara'dan**

Hakan-ı merhûm Sultan Abdülmecid[in] kain biraderi ümera-yı Çerakese'den Rauf Bey namında bir zâtın Düzce'den Zonguldak'a geldiği ve kendisi hakkında zât-ı devletlerine malûmat itası rica eylediği ve ailesini İstanbul'a götürdükten sonra Ankara'ya avdetle şifahen arz-ı malûmat ve hizmet eylemek istediği, Zonguldak Kaymakamlığı'ndan bildirildi. Hâl-i isyanda bulunan Düzce'den gelmiş olmasına nazaran mumaileyh Rauf Bey hakkındaki kanaat-i devletlerinin iş'arını rica ederim.

Büyük Millet Meclisi Reisi
Mustafa Kemal
[26 Nisan 1336]

EK: 3

Saruhan mebusu Refik Şevket (İnce) Bey'in, nasb ve azilleri iradei seniye mütevakıf olan askeri ve mülki memurların bu gibi muamelelerinin badema Meclis kararı ile yapılmasına dair tavrı.

Büyük Millet Meclisi Riyaseti Celilesine

Meclisimiz hasbelicab millet ve padişah kuvvetini nefsinde cemettiği için padişahın iradesine tevakkuf eden her hususu ifa eylemesi muktazi iken mülkî, adlî, askerî azil ve tayinlerden haberdar olamamakta ve bu gibi tayin olunanlar da kuvve memuriyetlerini tamamen istihsal edememektedir. Heyeti İcraiye tarafından intihab olunan ve tasdikleri iradeye mütevakıf bulunan zevatın şahısları hakkında müzakere edilmemek ve bu tayin ve intihabın hilâfi kanun olmasından dolayı terettüb edecek mesuliyet Heyeti İcraiye aid olmak üzere fima baid bu gibi azil ve tayinlerde Büyük Millet Meclisi kararının esas ittihazını teklif ederim.

13 Mayıs 1336
Saruhan mebusu
Refik Şevket

EK: 4

Karahisarî Şarkî mebusu Mustafa Beyin makamı hilâfet ve saltanata aid hukukun Büyük Millet Meclisine aidiyetine dair teklifi.

Büyük Millet Meclisi Riyaseti Celilesine

Merbut lâyhâi kanuniyenin esbabı mucibesi

Zatî hazreti padişahinin esaretinden naşı Anadolu'da bizzazure teşekkül eden Hükûmeti muvakkatenin umuru teşekküliyesi Meclisi fevkalâdece takarrür etmiş ise de hâdisat memleketin usulü mevzuai kadimeya tamamen tatbikî kabil olmadığı ve Meclisi fevkalâdenin ibtidai yevmi küşadı olan 23 Nisan 1336 tarihinden beri takib edilen usulü cariyeyi icraiye bir kanuna merbut ve sarîh bir karara müstenid olmadığı cihetle icraatı vakıa Meclisi fevkalâdece hüsnü kabul görmemektedir. Hatta bu hoşnutsuzluk asarından olarak birçok rüfeka tarafından azlî nasbı memurin hakkında birçok istizahlar ve teklifler vukubulub tekâlifî vakıa evvelki gün uzun münakaşatı dahi istilzam etmiştir. Meclisin bidayeti küşadında ve ikinci içtimada ve ahiren de birçok müzakerat esnasında Mustafa Kemal Paşa Hazretleri tarafından Hükûmeti muvakkatenin sureti teşekkülü hakkındaki beyanatı tahririye ve şifahiyyelerinde (Bütün milletin itimadını haiz olan Büyük Millet Meclisi yalnız mukannin ve murakib olmayıp idarei umumiyei milleti fiilen deruhde ve selâmeti memleket ve hilâfeti bizzat temin ve müdafaa etmek vazife ve salâhiyetile teşekkül etmiştir ve artık bu Meclisi Âlinin fevkinde bir kuvvet mevcut değildir) diye tavsif ve azayı mevcudece de alkış edilmiştir. Filhakika olvakit bugünkü mevdu sülüsü nisbetinde bulunan rüfekayı kiram tarafından İcra Vekilleri intihab olunarak bir Hükûmeti muvakkate vücûde getirilmişse de bir kere Meclisi müşarileyhin salâhiyeti vasiai meşruasına ve diğer defata Heyeti İcraiyece bidayeti teşekkülünden beri cereyan etmekte olan muamelâta atfî nazar olunur ise zikrolunan tavsif ve teamülün meyanında nakabili telif bir tezdadın vücudu bilbedahe nümayan olarak Meclisi fevkalâdenin haiz olduğu kuvvet ve kudret bir emri nazaride kalıb hakikati tatbikiyede kâffei umuru millet bilâiradei seniye kuvve icraiyenin uhdei istiklâlinde kalmış ve bu iş gittikçe hoşnutsuzluğu tezyid ederek ileride her suretle intizamı umur ve ittihadı ihlâlê badi olacağı bir emri aşikâr bulunmuştur.

Binaenaleyh, makamı hilâfet ve saltanatın boşluğu arayı milliye ile doldurulmak ve bu suretle kuvvei icraiye ile Büyük Millet Meclisinde bir tevazün ve tesanüdü âdile ve daime husule getirilmek niyeti hâlisilesile Büyük Millet Meclisi ile kuvvei icraiyece aid vezaifi esasiyetinin tayin ve tesbiti bir emri vacib hükmünde olduğuna kani bulunduğundan bu husus-

* TBMM Zabıt Ceridesi, C.III, 2.B., Ankara, TBMM Matbaası, 1941, s.191-192.

ta dört maddeden ibaret olan âcizane kaleme alınan lâyihai kanuniye merbutan takdim kılınmıştır. İcraî icabı menu tu reyî devletleridir efendim hazretleri.

6 Temmuz 1336
Karahisari Şarkî Mebusu
Mustafa

Makamı muallâyı hilâfet ve saltanata taallûk eden kâffeî hukuku diniye ve esasiyenin Büyük Millet Meclisine aidiyetine dair kanunu muvakkattir:

BİRİNCİ MADDE - Tarikati şeriyei islâmîye ve kavanini mevzuai esasiye iktizasınca makamı muallâyı hilâfet ve saltanata müteallik kâffeî hukuku diniye, muamelâtı mühimme ve esasiyenin infaz ve icrası, Büyük Millet Meclisinin tayini esami suret ile kabul ve tasdikına mütevakkıftır.

Tevcihi cihat, kasaba ve kariye teşkili veya yekdiğerine rabtı veya hud yekdiğerinden fekki gibi hâdisatı mühimme bu kabildendir. Yalnız derecede kaza kaymakamlığının dununda olub da ba iradei seniye tasdik olunagelen ufak memurinin tasdikı memuriyetleri Kuvvei İcraiye Riyasetiñce icra olunur. Kaza kadılığı ve liva ceza riyaseti ve müddeimumiliği ve askeri binbaşılığı ve bunlar derecesinde memurini saire kaymakamlığa muadil addolunur.

İKİNCİ MADDE - Kanuni Esasî ahkâmınca vükelâlıktan maada memuriyet eshabından hiç birisi memuriyetle Büyük Millet Meclisi azaldığını uhdesinde cemedemeyib birisini terciha memurdur. Şu kadar ki azadan bazı zevatın memuriyette istihdamı mülk ve millete nafi bulundugu Heyeti İcraiyece taleb ve teklif olunur ise o gibi zevatın mezun addedilerek memuriyette istihdam Meclisin karar ve tasdikına mücazdır. Fakat mezun ve memur olan aza muhassassat alamayıb yalnız kabul ettiği memuriyet maaşına müstahak olur.

ÜÇÜNCÜ MADDE - İşbu kanunun icrasına Büyük Millet Meclisi memurdur.

DÖRDÜNCÜ MADDE - İşbu kanun tarihi ilânından muteberdir.

6 Temmuz 1336
Karahisari Şarkî mebusu
Mustafa